

เรื่อง เฝ้าฯ ถวายพระพรชัยมงคล
แด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร

ว่าด้วย เฝ้าฯ ถวายพระพรชัยมงคลแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร

พระมหากษัตริย์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

รองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์พนมเขตร

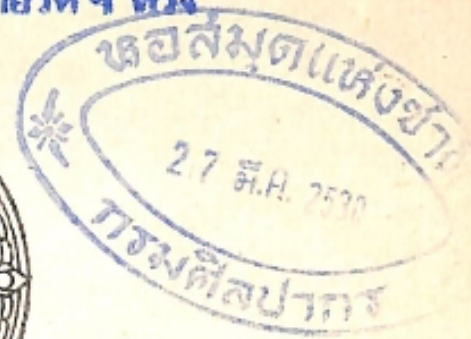
๑๑๕.๑๓๓

๑๑๕ ๑๓๓

(สี่หี จันทราสาธา)

ณ เมรุวัดศีลวิเวก อำเภอเมืองนครพนม จังหวัดนครพนม
วันอาทิตย์ ที่ ๑๘ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติฯ ตรัง

หอสมุดแห่งชาติจังหวัดภูเก็ต
สาขาจังหวัดเจริญสมณกิจ

เรื่องพิมพ์เอกสาร

ว่าด้วยเรื่องพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์
พระไตรปิฎก

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย
กรมพระยาเดโชไชย

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

รองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์พนมเขตร์

(สีห์ จันทรสภา)

ณ เมรุวัดศีลวิเวก อำเภอมุกดาหาร จังหวัดนครพนม
วันอาทิตย์ ที่ ๑๘ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์พนมเขตร์ (สีห์ จันทรสาขา) ณ เมรุวัดศิลาวิเวก อำเภอมุกดาหาร จังหวัดนครพนม กำหนดวันที่ ๑๘ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒ นายสงวน จันทรสาขา ผู้เป็นบุตร ได้เป็นผู้แทนเจ้าภาพมรดกต่อกรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง เกี่ยวกับต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเกี่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระอักษรภาพ เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินยอมอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามความประสงค์

เรื่องเกี่ยวกับต่าง ๆ ภาคที่ ๔ นี้ อำมาตย์เอก พระยาเวชสิทธิพิลาศ (จรัส วิภาตแพทย์) จัดพิมพ์เป็นครั้งแรกในงานปลงศพของคุณมารดา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ พิมพ์ครั้งที่สองในงานศพ หม่อมขาว บุนนาค เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ การพิมพ์ครั้งนี้เป็นพิมพ์ครั้งที่สาม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราพระอักษรภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์อธิบายไว้ในคำนำฉบับพิมพ์ครั้งที่สอง พ.ศ. ๒๔๖๖ ว่า

“เรื่องเกี่ยวกับต่าง ๆ ภาคที่ ๔ นี้ ว่าด้วยเกี่ยวทางมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด เดิมพระยาศรีวรวงศ์ (ม.ร.ว. จิตร สุทัศน์ ณ อยุธยา) แต่งไว้เมื่อครั้งข้าพเจ้ายังรับราชการอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ไปตรวจราชการมณฑลเหล่านั้น เมื่อ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๔๔ (เวลานั้น มณฑล

ร้อยเอ็ดกับมณฑลอุดร ยังรวมกันเรียกว่ามณฑลอีสาน) พระยาศรีวรวงศ์ยังเป็น
เจ้าหมื่นศรีศรีรักษ์ ผู้จัดการโรงเรียนมหาดเล็กหลวง อยากจะเห็นการปกครอง
หัวเมือง ได้อาศัยไปด้วย จึงรับเป็นผู้เรียบเรียงระยะทางที่ไปตรวจราชการ
คราวนั้น ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือเทศาภิบาลเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นครั้งแรก
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ข้าพเจ้าค้นหาหนังสือเรื่องเกี่ยวกับต่าง ๆ ซึ่งมีผู้ได้แต่ง
ไว้ ไปพบระยะทางเที่ยวมณฑลอุดรและมณฑลอีสานที่พระยาศรีวรวงศ์เรียบเรียง
เห็นว่าน่าอ่านอยู่ ก็มักจะเอามาพิมพ์ตามฉบับเดิมที่เดียว แต่รู้สึกขัดข้อง
ด้วยฉบับเดิมแต่งเป็นจดหมายเทศาภิบาลไปตรวจราชการ มีข้อความเกี่ยวกับ
กระบวนการอยู่หลายอย่าง ไม่เหมาะแก่การที่จะเอามาพิมพ์เป็นเรื่องสำหรับ
อ่านกันเป็นสามัญ อีกประการ ๑ ข้อความที่เห็นของข้าพเจ้าได้กำหนดไว้ใน
ครั้งนั้นหลายข้อ แต่หาได้บอกให้พระยาศรีวรวงศ์เขียนลงเมื่อเวลาแต่งระยะทาง
นั้นไม่ ด้วยเหตุทั้ง ๒ ประการนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ถือวิธีเอาหนังสือระยะทาง
ของพระยาศรีวรวงศ์มา ตัดทอนแล้วแต่งเพิ่มเติม เปลี่ยนเป็นโวหารของข้าพเจ้า
เองสำหรับพิมพ์ใหม่ ได้ขออนุญาตพระยาศรีวรวงศ์และขอให้ท่านทั้งหลายผู้อ่าน
หนังสือเรื่องนี้เข้าใจว่า ความรู้และประโยชน์ทั้งปวงอันจะพึงได้ในการอ่าน
หนังสือเรื่องเที่ยวมณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็ดที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ที่จริงเป็น
ของพระยาศรีวรวงศ์แต่งไว้โดยมาก ข้าพเจ้าเป็นแต่ผู้แก้ไขเพิ่มเติม หาได้แต่ง
เองทั้งหมดไม่”

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ นายยิ้ม บัณเฑียงกูร ซึ่งเคยดำรงตำแหน่ง
หัวหน้ากองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ปัจจุบันเป็นข้าราชการบำนาญ
ได้ช่วยตรวจสอบทำเชิงอรรถอธิบายชื่อบุคคลและชื่อสถานที่ต่าง ๆ เพิ่มเติมให้
จึงขอขอบพระคุณ นายยิ้ม บัณเฑียงกูร ไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งเจ้าภาพได้
จัดบำเพ็ญอุทิศแก่ รongอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์พนมเขตร์ (สีห์ จันทรสาขา)
เป็นปีกุปฏฐานธรรม และได้จัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ออกเผยแพร่เป็นกุศลสาธารณ-
ประโยชน์ ขอกุศลทั้งนี้จงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้ รongอำมาตย์เอกหลวงพิทักษ์
พนมเขตร์ (สีห์ จันทรสาขา) ผู้วายชนม์ ประสบแต่อิฏฐคุณมณูผลใน
สัมปรายภพ สมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

รองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์พนมเขตร
(สืห์ จันทรสาขา)

ชาติ ๑๐ พฤษภาคม ๒๔๒๖

มตะ ๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒

สิริรวมอายุ ๘๕ ปี ๘ เดือน ๒๐ วัน

ชีวประวัติ

ของ

รองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์พนมเขตร

หลวงพิทักษ์พนมเขตร เกิดที่เมืองมุกดาหาร เมื่อวันที่ ๑๐
พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ ตรงกับวันพฤหัสบดี ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะแม
ท่านมีนามเดิมว่า "ศรีละหม" ต่อมาขออนุญาตเปลี่ยนชื่อเป็น "สท" เป็นบุตร
พระยาศศิวงษ์ประวัติ (เมฆ จันทรสชา) เจ้าเมืองมุกดาหาร และ คุณหญิง
จันทร์เพ็ง—

ประวัติของบิดา

พระยาศศิวงษ์ประวัติ นามเดิมว่า "เมฆ" เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ สืบสกุลจาก
เจ้าเมืองมุกดาหาร ได้รับพระราชทานนามสกุล "จันทรสชา" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ เข้ารับ
ราชการและได้รับพระราชทานสัญญาบัตรครั้งแรกเป็นราชบุตรเมืองมุกดาหาร เมื่อ พ.ศ.
๒๔๒๒ เคยไปในราชการทัพเพื่อปราบปรามทัพญวนซึ่งเข้ามารุกรานดินแดนทางฝั่งซ้าย
แม่น้ำโขงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ เคยเป็นแม่กองคุมพลเมืองมุกดาหารในกองทัพ พระมหา-
อำมาตย์ (หรุ่น) สมทบกับกองทัพใหญ่ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์

ศิลปาคม แม่ทัพใหญ่ในการปราบปรามพวกฮ่อซึ่งเข้ามารุกรานเมืองหนองคายและเมือง
หลวงพระบาง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๓๐

เมื่อเจ้าเมืองมุกดาหารถึงแก่อนิจกรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ ได้นำต้นไม้เงิน
สองต้น สูงต้นละสองศอก และต้นไม้ทองสองต้น สูงต้นละสองศอก พร้อมด้วยเครื่อง
ราชบรรณาการ ลงไปทูลเกล้าฯ ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(รัชกาลที่ ๕) ที่กรุงเทพฯพระมหานคร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็น “พระ-
จันทร เทพสุริยวงษา” เจ้าเมืองมุกดาหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ขณะนั้นเมืองมุกดาหาร
ขึ้นอยู่กับมณฑลลาวพวน (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลออุตร) ซึ่งมี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการ
มณฑลลาวพวน

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนา (ม.จ. วัฒนา
รองทรง) ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล ทางราชการได้ยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมือง
ในมณฑลออุตรและแต่งตั้งผู้ว่าราชการเมืองแทน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ พระ-
จันทรเทพสุริยวงษา (เมฆ) เจ้าเมืองมุกดาหาร เป็น “พระยาศศิวงษ์ประวัต” จางวางที่
ปรึกษาราชการเมืองมุกดาหารและกรมการพิเศษเมืองนครพนม ทรงพระกรุณาโปรด-
เกล้าฯ ให้ราชวงษ์ (แสง) บุตรพระยาศศิวงษ์ฯ เป็น พระจันทรเทพสุริยวงษา ผู้ว่า
ราชการเมืองมุกดาหารต่อมา จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงให้ยุบเมืองมุกดาหาร เป็นอำเภอ
มุกดาหาร ขึ้นเมืองนครพนม (ต่อมาเปลี่ยนเป็นจังหวัดนครพนม)

พระยาศศิวงษ์ประวัต มีบุตรและภรรยาคือ

บุตรธิดากับคุณหญิงแว่น รวม ๓ คนคือ—นางแก้ว, ท้าวเผือก, พระจันทรเทพสุริยวงษา
(แสง) ต่อมาคุณหญิงแว่นถึงแก่กรรม

บุตรกับคุณหญิงจันทร์เพ็ญ คือ-หลวงพิทักษ์พนมเขตร์ ต่อมาคุณหญิงจันทร์เพ็ญถึง
แก่กรรม

คุณหญิงบัวไม่มีบุตร

บุตรธิดากับนางตู คือ-นายทวน, นางกงจันทร์, นางแม, นางคุณ

บุตรกับนางปุยคือ-นายทอง, นายแก้ว

ประวัติมารดา

คุณหญิงจันทร์เพ็ญ เป็นบุตร พระราชกิจภักดี (บัว) ผู้ช่วยราชการเมือง
มุกดาหาร คุณหญิงจันทร์เพ็ญมีพี่น้องร่วม ๔ คน-ท้ายรัชตดิยะ, นายจาม, นางสิงห์ ภรรยา
พระราชกิจภักดี (คำ), และคุณหญิงจันทร์เพ็ญ

หลังจากหลวงพิทักษ์พนมเขตร์ คลอดได้ ๓ วัน คุณหญิงจันทร์เพ็ญก็ถึงแก่กรรม
พระยาศรีวงษ์ประวัตติ ผู้บิดา จึงมอบให้คุณหญิงบัวภรรยาคนใหม่เป็นผู้อุปการะแทน

ประวัติการศึกษาและการรับราชการ

หลวงพิทักษ์พนมเขตร์ได้รับการศึกษาชั้นต้นในโรงเรียน ซึ่งจัดตั้งขึ้นเป็นครั้งแรก
ในจวนเจ้าเมืองมุกดาหารในยุคนั้น โดยมีครูหนูเป็นครูคนแรก ครั้นอายุได้ ๑๔ ปี
ก็เริ่มเข้าฝึกหัดราชการในสำนักของผู้ว่าราชการเมืองมุกดาหาร สมัยพระจันทร์เพ็ญ-
สุริยวงษา ซึ่งเป็นพี่ชายเป็นผู้ว่าราชการเมือง ต่อมาได้รับประทวนตราตั้งเป็น
“หัวจันทมุกดี” กรมการผู้น้อยเมืองมุกดาหาร

ได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นพิเศษคือ

๑. เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ (ขณะอายุ ๒๐ ปี) ได้คุมกำลังเมืองมุกดาหาร ไปปราบปรามพวกเงี้ยว ซึ่งตั้งเป็นกองโจรที่ทุ่งหมากเฒ่าแขวงเมืองหนองสูง (ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอดำชะอี จังหวัดนครพนม)

๒. เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๔๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จมณฑลอุดร, เมืองนครพนม และเมืองมุกดาหาร ในขณะนั้น พระจันทร์เทพสุริยวงษา (แสง) ผู้ว่าราชการเมืองมุกดาหาร ได้ถึงแก่กรรมเสียก่อนตั้งแต่เดือนพฤษภาคม พระยาศรีวงษ์ประเสริฐ จางวางที่ปรึกษาราชการเมืองมุกดาหาร และพระอนุชาตัวตาสัก (แพ) ข้าหลวงกำกับราชการเมืองมุกดาหาร ต้องเดินทางไปรับเสด็จที่เมืองนครพนม จึงมอบให้ท่านเป็นผู้จัดเตรียมการรับเสด็จในเขตเมืองมุกดาหาร ตั้งแต่ตำบลบ้านหว้านถึงเขตเมืองยโสธร

๓. เป็นนายกองจัดการรับเสด็จ พระวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัฒนา ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร ซึ่งเสด็จมาตรวจราชการเมืองมุกดาหารและเมืองหนองสูง การเสด็จตรวจราชการ ของ ข้าหลวงเทศาภิบาลในครั้งนั้น ก็โดยมีพระประสงค์ ที่จะทรง จัดตั้งอำเภอและจังหวัดขึ้นตามนโยบายการปกครองแบบใหม่

ท่านได้จัดการรับเสด็จตั้งแต่การจัดที่ประทับแรม ตลอดทั้งกำหนดระยะทางที่จะเสด็จได้ตื้นจนเป็นที่พอพระทัย เมื่อเสด็จถึงเมืองหนองสูงและเสด็จต่อไปถึงบ้าน นาแก (อำเภอนาแกในปัจจุบัน) ได้รับสั่งตอนหนึ่งว่า “....จันทมุกด์ ข้าจะให้เจ้ามาเป็น นายอำเภอหนองสูง ขอให้เตรียมตัวและให้เตรียมย้ายเมืองหนองสูงมาตั้งเป็นอำเภอที่บ้านนาแก.....”

ฉะนันทันปี พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงมีคำสั่งมาจากมณฑลอุดร ส่งให้ท่านเป็นผู้รั้ง
(รักษาราชการ) ตำแหน่งนายอำเภอหนองสูง ท่านเดินทางไปรับตำแหน่งนายอำเภอหนองสูง
เมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ (จากบันทึกส่วนตัว) ซึ่งต้องมีภาระมากมาย เริ่ม
ตั้งแต่การย้ายเมืองหนองสูงไปตั้งเป็นอำเภอขึ้นที่บ้านนาแก ตลอดทั้งการจัดผู้คนไป
ประจำทำงานในระบบใหม่ ซึ่งเปลี่ยนจากเมืองเป็นอำเภอและจังหวัดในปีนั้น ท่านรับ
ราชการอยู่ที่อำเภอนาแกรวม ๔ เดือนก็ขอลาออกเนื่องจากเป็นห่วงเจ้าคุณบิดาของท่านซึ่ง
ชราภาพมากทางเมืองมุกดาหาร พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ เนติโพธิ) ข้าหลวง
เทศาภิบาลมณฑลอุดรไม่ยอมให้ลาออก แต่จะให้อยู่กลับไปรับราชการที่อำเภอมุกดาหาร
ครั้งจะให้ป็นนายอำเภอมุกดาหารก็ยังมี หลวงทรงสรวุฑ (เจิม วิเศษรัตน์) เป็นนาย
อำเภอที่เหมาะสมอยู่แล้ว เพราะว่าหลวงทรงสรวุฑ (ต่อมาเป็นพระยาสมุทรศักดิ์รักษ์)
นับถือศาสนาโรมันคาทอลิกและรอบรู้ภาษาฝรั่งเศสเป็นอย่างดี ซึ่งต้องติดต่อ ประสานงาน
กับฝรั่งเศสในแคว้นลาวอยู่ตลอดเวลา ทางมณฑลอุดรจึงมีคำสั่งให้ท่านดำรงตำแหน่ง
ปลัดขวาอำเภอมุกดาหาร ในอัตราเงินเดือนเดิม และประหวนตราตั้งให้เป็น “ขุนมุกดา
กิจโกศล” ตำแหน่งปลัดขวาอำเภอมุกดาหาร ท่านได้เดินทางกลับจากอำเภอนาแกเมื่อ
วันที่ ๒ เมษายน (ร.ศ. ๑๒๗) พ.ศ. ๒๔๕๑

ท่านได้รับราชการในตำแหน่งปลัดขวาอำเภอมุกดาหารอยู่ ๔ ปี โดยมีหลวง
ทรงสรวุฑเป็นนายอำเภอ และต่อมา หลวงผดุงนิคมเชตร (ยอแซ นาคะทัต) เป็น นาย
อำเภอ และขุนพิพัฒน์สกลราชกูร์ (อุ่น สิทธิรัตน์) เป็นปลัดซ้าย จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๐
บิดาของท่านคือ พระยาศิววงศ์ประวติ ได้ถึงแก่อนิจกรรมและเผอิญตำแหน่งนายอำเภอ

ธาตุพนมว่างลง ทางมณฑลจึงมีคำสั่งให้ทุกจังหวัดคัดเลือกปลัดชาวจังหวัดละหนึ่งคน
ไปคัดเลือกเป็นนายอำเภอที่มณฑลอุดร ทางจังหวัดนครพนมได้ส่งขุนมุกดาภิโกศล
ปลัดชาวอำเภอมุกดาหารไปสอบคัดเลือกที่มณฑลอุดร

สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดรคือ พระยาศรีสุริยราช (ทองสุข ดิษยบุตร) ได้
คัดเลือกแล้วเห็นว่า ขุนมุกดาภิโกศล ปลัดชาวอำเภอมุกดาหาร และ ขุนพิณจรรย์รักษ์
ปลัดชาวอำเภอหมากแข้ง (อุดรธานี) เป็นผู้ที่เหมาะสม จึงส่งให้กระทรวงมหาดไทย
คัดเลือกและสอบทั่วทั้งราชอาณาจักรหนึ่ง ท่านได้เดินทางเข้าพระนคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐
เพื่อสอบคัดเลือกเป็นนายอำเภอ เจ้าพระยาฯ (อวบ เปาวโรหิต) ปลัดทูลฉลอง
กระทรวงมหาดไทยได้สอบถามท่านเกี่ยวกับราชการช่วยแดนอันเกี่ยวกับการปกครอง
แคว้นลาวของฝรั่งเศส ปรากฏว่าท่านตอบได้ดีเป็นที่พอใจของท่านปลัดทูลฉลอง ผลจึง
ปรากฏว่าในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ มีขุนมุกดาภิโกศล เพียงคนเดียวในมณฑลอุดร ที่สอบ
เป็นนายอำเภอได้

ท่านได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนายอำเภอธาตุพนม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๐
ขณะที่มีอายุ ๓๔ ปี ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น รองอำมาตย์ตรี ขุนพิทักษ์-
พนมเขตร ในปีแรก และเลื่อนเป็น รองอำมาตย์โท รองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์-
พนมเขตร ในกาลต่อมา ท่านดำรงตำแหน่งนายอำเภอธาตุพนมอยู่ถึง ๒๑ ปี โดยมีเคย
โยกย้ายไปที่อื่นเลย จนกระทั่งครบเกษียณอายุ ๕๕ ปี จึงออกจากราชการรับพระราช-
ทานบำนาญ

การที่มีได้โยกย้ายไปจากอำเภอธาตุพนม ก็เพราะทางจังหวัดในสมัยนั้น เล็ง
เห็นว่า อำเภอธาตุพนมเป็นอำเภอสำคัญซึ่งมีปูชนียสถานคือพระธาตุพนมตั้งอยู่ ผู้จะ

ดำรงตำแหน่งนายอำเภอธาตุพนมสมัยก่อนจึงต้องเลือกเพื่อนบุคคลที่เหมาะสม ด้วยประการ
ทั้งปวง

อนุสรณ์และราชการพิเศษ

ท่านได้สร้างอนุสรณ์และปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นพิเศษในอำเภอธาตุพนมคือ

๑. สร้างถนนติดต่อระหว่างอำเภอมุกดาหารกับอำเภอธาตุพนม. และ อำเภอ
ธาตุพนมกับจังหวัดนครพนม (สมัยนั้นยังไม่มีกรมทาง)

๒. สร้างโรงเรียนพนมวิทยาและโรงเรียนพิทักษ์วิทยา

๓. สร้างสนามบินอำเภอธาตุพนม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒

๔. สร้างที่ว่าการอำเภอธาตุพนมเป็นตึกสองชั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ (ขณะนั้น
ยังใช้การได้ดีอยู่)

๕. เป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทย ในการขุดขุดเส้นเขตแดนเกาะแก่งในลำน้ำโขงกับ
ฝรั่งเศสในแคว้นลาว

๖. จัดงานนมัสการพระธาตุพนมเป็นงานของทางราชการเป็นครั้งแรก เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๗๑ โดยสมุหเทศาภิบาล คือพระยาตรังคภูมิบาล (เจิม บัญญารชุน) สั่งให้
ทุกจังหวัดมาร่วมพิธี

๗. สืบสวนและสอบสวนคดีฆาตกรรมผีปอบ ซึ่งเป็นคดีสำคัญที่ผู้ถูกฆ่า ถูก
กล่าวหาว่าเป็นผีปอบ ถูกฆ่าตายพร้อมด้วยลูกและเมียรวม ๗ คน ที่บ้านอุมเหิน อำเภอ
ธาตุพนม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ (หยังเขียดได้แต่งตั้งเป็นล่าคดีพิมพ์เป็นเล่มจำหน่าย) ได้ตัว
คนร้ายและศาลตัดสินประหารชีวิต เป็นครั้งแรกในจังหวัดนครพนม.

๘. จักรุมและปราบปรามชาวญวน (สมัยอยู่ในปกครองฝรั่งเศส) ในอำเภอ
ธาตุพนม ซึ่งก่อการจลาจลต่อสู้กันเป็นคอมมิวนิสต์ถึงขนาดโปรยใบปลิวและติดธง
ค้อนกับเคียวตามต้นไม้ในอำเภอธาตุพนม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้ทำการกวาดล้างจน
สงบราบคาบ

ออกจากราชการ

ท่านออกจากราชการเนื่องจากครบเกษียณอายุเพราะสมัยนั้น ถือว่าอายุ ๕๕ ปี
ครบเกษียณอายุ เมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๑ (วันสิ้นปี) และได้กลับมาภูมิลำเนาเดิมที่อำเภอมุกดาหาร ขณะที่เป็นข้าราชการบ้านนาญได้ช่วยเหลือทางราชการอยู่ตลอดเวลา และได้ยกที่ดินส่วนหนึ่งให้สร้างสนามบินอำเภอมุกดาหาร ได้ช่วยเหลือผู้
อพยพหลบภัยเมื่อครั้งเกิดกรณีพิพาทกับอินโดจีนฝรั่งเศส ช่วยเหลือให้ที่อยู่อาศัยหลบภัย
แก่ชาวลาวและเวียตนามซึ่งหนีภัยเมื่อฝรั่งเศสเวียตครองแคว้นลาวและเวียตนามอีก หลัง
สงครามโลกครั้งที่ ๒

ท่านได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาจังหวัดประจำอำเภอมุกดาหาร (โดยไม่มีผู้
รับสมัครรับเลือกตั้งแข่ง) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ และได้รับแต่งตั้งให้เป็นสมาชิกสภาจังหวัด
นครพนม (ประเภทสอง) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘-พ.ศ. ๒๕๐๒)

เมื่อมีการยกเลิกบรรดาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ ท่านขออนุญาตเปลี่ยนชื่อเป็น
นายสีห์ และขอพระบรมราชานุญาตใช้ราชทินนามเป็นชื่อสกุล และใช้นามสกุล
จันทรสาขาเป็นชื่อรอง จึงใช้นามว่า “นายสีห์ จันทรสาขา พัทธกัณฑ์พนม” อยู่ ๑ ปี
เมื่อมีการประกาศให้ใช้ยศ และบรรดาศักดิ์ อีกท่านจึงใช้ยศ และบรรดาศักดิ์ ตามเดิม คือ
รองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์พนมเขตร

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับคือ

๑. จตุรดาภรณ์มงกุฎไทย
๒. จักรพรรดิมาลา
๓. เหรียญบรมราชาภิเษก ร. ๖
๔. เหรียญบรมราชาภิเษก ร. ๗
๕. เหรียญเฉลิมพระนครครบ ๑๕๐ ปี
๖. เหรียญปราบพด

บุตรและธิดา

ท่านมีบุตรธิดาคือ

บุตรธิดากับนางมด

๑. นางมณฑิน คีวงษ์
๒. นายโรจน์ จันทรสชา

บุตรธิดากับนางพิทักษ์พนมเขตร์ (จันทิพย์) คือ

๑. นางสติศย์ ปริบุญโญ
๒. นายสง่า จันทรสาขา
๓. นางมงคล ศยามานนท์
๔. นายสงวน จันทรสาขา
๕. นางสมบุรณ์ แสนวิเศษ

๖. น.ส. สว่าง จันทรสาธา

๗. นายสุรจิตต์ จันทรสาธา

มีบุตรธิดารวม ๕ คน หลาน ๒๖ คน (หลานปู่ ๑๒ คน, หลานตา ๑๔ คน) เหลือน ๖ คน

โดยปกติท่านเป็นผู้มีร่างกายแข็งแรง ชอบออกเดินทุกเช้า ไม่ค่อยมีโรคภัย เบียดเบียน บัวยหนักครั้งแรกเมื่ออายุ ๔๐ ปี (พ.ศ. ๒๔๐๖) ด้วยโรคบิดที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้าฯ พระนคร บัวยหนักครั้งที่สอง เนื่องจากถูกน้ำดีอักเสบ ที่โรงพยาบาลมุกดาหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘

ครั้งสุดท้ายเริ่มบัวยมาตั้งแต่เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ และถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๑๒ เวลา ๑๖.๐๐ น. (ตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๓) ด้วยโรคชรา

สิ้นอายุได้ ๘๕ ปี ๘ เดือน ๒๐ วัน

สารบัญ

	หน้า
ออกจากกรุงเทพ ฯ	๑
มณฑลนครราชสีมา	๒
มณฑลอุดร	๖
เมืองชนบท	๘
เมืองขอนแก่น	๑๐
เมืองกุมวาปี	๑๕
เมืองอุตรธานี	๑๘
เมืองหนองคาย	๒๒
เมืองโพนพิสัย	๒๕
เมืองไชยบุรีและท่าอุเทน	๒๘
เมืองนอร์พนม	๓๒
เมืองกุศลาลัยมณฑล	๓๘
เมืองสกลนคร	๔๐
พระธาตุพนม	๔๗
เมืองมุกดาหาร	๕๐
มณฑลอีสาน	๕๔
เมืองยโสธร	๕๕
เมืองเสลภูมิ	๕๘
เมืองร้อยเอ็ด	๖๑
เมืองมหาสารคาม	๖๓

	หน้า
เมืองพยุหภูมิพิสัย	๖๓
มณฑลนครราชสีมา ขากลับ	๖๕
เมืองไผทสงฆ์	๖๕
เมืองพิมาย	๖๕
เมืองนครราชสีมา	๗๐
กลับกรุงเทพ ฯ	๗๑

ระยะทางกรมหลวงดำรงราชานุภาพ^(๑)

ตรวจราชการมณฑลอุดร และมณฑลอีสาน

วันที่ ๑๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๕ เวลาเช้า มาขึ้นรถไฟพิเศษที่สถานี
กรุงเทพ ฯ พร้อมด้วยพระยาจำแลสนบดี เจ้ากรมพลัมกัง ๑ เจ้าหมื่นศรี
สรวัักษ์ ผู้อำนวยการโรงเรียนมหาดเล็ก กราบถวายบังคมลาไปดูการ
ปกครองท้องที่ ๑ หม่อมเจ้าประสมประสงค์ ๑ หลวงอนุชิตพิทักษ์ ๑
หม่อมแปรรค์คอก ๑ นายเตอลารอกดา ข้างฝ่ายรูป ๑ นายเอียน มหาดเล็ก
มากับเจ้าหมื่นศรีสรวัักษ์ ๑ นายทองสุขจะไปเป็นข้าหลวงธรรมการ
มณฑลอีสาน ๑ นายแก้วพณังกานกรมมลอไทย จะไปฝึกหัดกลายมือ
นักโทษตามหัวเมือง ๑ เป็นตัวนายที่ไปด้วย ^(๒) พอเวลาเช้า ๓ โมง
รถออกจากสถานีกรุงเทพ ฯ ถึงสถานีกรุงเก่า เข้า ๕ โมง ๔๔ นาที

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(๒) พระยาจำแลสนบดี (อวบ เปาโรหิต) ภายหลังเป็นเจ้าพระยามุขมนตรี
เจ้าหมื่นศรีสรวัักษ์ (ม.ร.ว. จิตร สุกตน์ ณ ออยุธยา) ภายหลังเป็นพระยา
ศรีวรวงศ์

หม่อมเจ้าประสมประสงค์ เป็นหม่อมเจ้าชายใหญ่ในกรมหลวงสรรพสิทธิ
ประสงค์ ออกไปศึกษาวิชาในยุโรปกลับมาแล้วได้รับราชการในกระทรวงมหาดไทย
ภายหลังเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดระยอง

หลวงอนุชิตพิทักษ์ (ชาย สุนทรารชุน) ภายหลังเป็นพระยาสุฤทธิพนนกร

นายเอียน โอวาทะสาร ภายหลังเป็นหลวงวิจารณ์ภักดี

นายทองสุข อินทรรักษ์ ภายหลังเป็นหลวงจรูญชวนะพัฒน์

ถึงสถานีแก่งคอยเวลาเที่ยง ๘ นาฬิกา เปลี่ยนรถจักรแล้วเดินรถต่อไป
ถึงสถานีปากช่องบ่ายโมง ๔๓ นาฬิกา รถไฟหยุดรับน้ำแล้วออกเดินต่อไป
ถึงสถานีสูงเนินบ่าย ๒ โมง ๕๙ นาฬิกา ถึงสถานีเมืองนครราชสีมาเวลา
บ่าย ๓ โมง ๔๕ นาฬิกา ไปพัก ณ เรือนที่สร้างขึ้นใหม่ที่ตำบลหนองบัว นอก
เมืองนครราชสีมา ได้ขนานนามเรือนนี้ว่า “แสนสุข” แล้วเตรียม
การที่จะเดินทางอยู่ ๒ วัน

มณฑลนครราชสีมา

วันที่ ๑๘ ธันวาคม เวลาเช้ารุ่งออกเดินทางพร้อมด้วยผู้ที่มาจาก
กรุงเทพฯ และพระยาข้าหลวงสงคราม ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล
นครราชสีมา ๑ หลวงวิจิตรเสนี ข้าหลวงมหาดไทยมณฑลนครสวรรค์
ซึ่งล่วงหน้ามาจัดเสบียงพาหนะ ๑ หลวงภักดีบริรักษ์ ข้าหลวงสรรพากร
มณฑลนครราชสีมา ๑ นายพันตรี เอกอลส์ ครูฝึกหัดตำรวจภูธร ๑
หลวงพิชัยสงครามพล นายอำเภอจตุรัส นายสงวนมหาดเล็ก เลขา
นุกร ๑ นายโสฬสมหาดเล็กรายงาน ๑ สมทบไปด้วยตลอดทาง (๑)
และหม่อมเจ้าบวชเดช ผู้บัญชาการกรมทหารมณฑล และพระยา
สุริยเดชวิเศษฤทธิ ปลัดมณฑล พระบรมราชบรรหาร ยกกระบัต
มณฑล นายโก ไซยา ผู้ดูแลการโรงไหม มาส่งถึงที่พักพร้อมด้วย ชีมน้ำ

(๑) พระยาข้าหลวงสงคราม (จัน อินทรกำแหง)

พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ (จาบ สุวรรณทัต)

พระบรมราชบรรหาร (สวัสดิ์ วิเศษศิริ) ภายหลังเป็นพระยาพิทักษ์ภูบาล

หลวงวิจิตรเสนี (แม้น วสันตสิงห์) ภายหลังเป็นพระยาเพชรพิไชยศรีสวัสดิ์

นายสงวน ศตะวัต ภายหลังเป็นพระยาอรรดกวีสุนทร

นายโสฬส ต่อมาเป็นขุนราชบุรีกิจ

ออกจากที่พักแสนสุข ตำบลหนองบัว เข้าประตูไชยณรงค์ ผ่านในเมือง
ไปออกประตูพลแสน ผ่านวัดสามัคคี ข้ามลำน้ำตะคองผ่านบ้านวัดพลับ
เดินตามทางโทรเลข ผ่านเนินกะทาเกลือ ถึงบ้านเกาะชันถนนจอหอ ซึ่ง
เป็นทางที่ถมขึ้นไว้ ลงถนนจอหอข้ามลำน้ำบริบูรณ์ ถึงพะเนาเป็นที่ทาง
มณฑลอุดรกับทางเมืองชัยภูมิรวม มีตลาดเป็นโรงชั้นเดียวกับตึก
อย่างโคราชหลายหลัง ถึงบ้านธรรมจันทร์แล้วขึ้นเนินโคกป่าไม้เต็งรัง
ถึงหนองม่วงเวลาเช้า ๒ โมง ๒๕ นาที ระยะทาง ๔๔๐ เส้น พักม้าและ
กินข้าวเช้าจนเวลาเช้า ๓ โมง ๓๕ นาที ออกเดินทางต่อไป มาตาม
ทางโทรเลขผ่านหนองสง หนองตะแบง หนองกระยาจก มาถึงด่าน
ระกาเข้าเขตอำเภอกอง พักม้าครึ่งหนึ่ง แล้วเดินทางต่อมา ผ่านตลาด
และที่ว่าการอำเภอกอง ข้ามลำเชียงไกรมาที่พักรแรมที่หมู่บ้านบัว ถึง
เวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที รวมระยะทางที่เดินวันนี้ ๗๕๐ เส้น

การหาเลี้ยงชีพของราษฎรอำเภอนี้ ประกอบการทำนาอย่าง ๑
ทำไร่อย่าง ๑ หาซันอย่าง ๑ ทัวเกลืออย่าง ๑ เลี้ยงสุกรขายอย่าง ๑
ที่มีเกวียนกับจ้างขนสินค้าด้วยอีกอย่าง ๑ หนทางที่มาตั้งแต่บ้าน
หนองม่วงถึงที่ว่าการอำเภอนี้ มีทุ่งสลับโคก ที่ทุ่งทำเป็นนาแล้วบ้าง
ที่ทุ่งว่างเปล่ายังมีมาก ที่เหล่านี้หากจะทำนาก็ได้ แต่ราษฎรมีน้อย
กว่าเนื้อที่ จึงยังมีที่ว่างเปล่าอยู่มาก หนทางตอนระหว่างหนองม่วง
ถึงอำเภอกอง มีที่ข้ามทุ่งลุ่มมากอยู่แห่ง ๑ เวลานั้นท่วมทุ่ง เกวียนและ
ผู้คนเดินยาก ควรจะถมทางให้สูงเหมือนถนนจอหอที่พระยาประสิทธิ-

ศัลยการ^(๑)ทำเมื่อยังเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่ เทศาภิบาลว่าจะบอก
 บุนนาคทำที่อำเภอกลางนี้แต่เดิมไม่มี ตลาด จนมาตั้งที่ว่าการอำเภอ ที่
 บ้านบัว^๕ จึงมีพ่อค้ามาตั้งตลาดร้านขายของ ตูกรีก^๕ ครั้น ที่ว่าการอำเภอ
 ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำเชิงไกร แต่ก่อนเป็นที่เกวียนข้ามยาก แต่เดี๋ยวนี้นาย
 อำเภอได้ทำสะพานเกวียนข้ามได้สะดวก เป็นทางไปมาค้าขายในระหว่าง
 มณฑลนครราชสีมา กับมณฑลอุดรและมณฑลอีสานสายสำคัญสาย ๑

เวลาบ่าย ไปดูโรงเรียนของพระโชนที่วัดบ้านบัว มีนักเรียนทั้ง
 หก ๘๑ คน แต่มีเครื่องแต่งตัวอย่างนักเรียน ๓๗ คน คือ
 สวมกางเกง^๕ เสื้อราชปะแตนขาว หมวกสานอย่างยุโรป^๕ นักเรียน
 เรียนกรุงเทพฯ การสอน^๕ เพียงชั้นประถมศึกษา ใช้ศาลาการเปรียญ
 เป็นที่สอน พระโชน^๕ เป็นชาวเมือง^๕เอง แต่ได้ไปเรียนหนังสือที่
 กรุงเทพฯ^๕ สอบได้ชั้นประถมศึกษา มาบวชอยู่^๕ที่วัด^๕จึงจัดตั้งโรงเรียน
 สอน เป็นการคิดเห็น^๕ดี ๕ ดูโรงเรียนแล้วไปดูตลาด ที่ตลาดมีโรงแถว
 ๒ แถว พ่อค้าเป็นจีน ขายของเล็กๆ น้อยๆ ของที่ขายเป็นของกรุงเทพฯ
 โดยมาก ร้านแถวหนึ่ง ๕ ห้อง อีกแถวหนึ่งประมาณ ๑๐ ห้อง เข้ากัน
 ถึงห้องละ ๓ บาทต่อเดือน และมีที่ก้อย่างโคราชของขุนพานิชกุลการ
 และของผู้อื่นอีก ๒ แห่ง

วันที่ ๑๔ ธันวาคม เวลาบ่าย ๕๐ นาที ซีม้าออกจากที่พักบ้านบัว
 ออกทุ่งนา เดินตามคันนาบ้าง ทางเกวียนบ้าง ถึงทุ่งดงพลองมีเนิน
 ราษฎรเรียกว่าโนนเมืองเก่า ต่อมา^๕มีหมู่บ้าน แล้วข้ามห้วยดงพลอง

(๑) พระยาประสิทธิ์ศัลยการ (สอาด สิงหเสนี) ภายหลังเป็นพระยาสิงหเสนี
 ศรีสยามนทร์สวามิภักดิ์

เดินมาในทุ่งมะค่าเป็นทุ่งใหญ่ หนทางเดินม้าสักชั่วโมง ๑ พันดิน
เป็นดินคัสคำอย่างดินเหนียว มีนกกกระเรียน^(๑)ทำรังอยู่ในทุ่งนี้เป็นอันมาก
ท้องที่ทุ่งในมณฑลนครราชสีมา ที่เป็นทุ่งใหญ่และเนื้อดินคัสคำนี้มี
หลายแห่ง แต่ทำไร่นาเพาะปลูกไม่ได้ ด้วยฤดูแล้งแห้งเกราะ หาน้ำ
ไม่ได้ก็เหี่ยว ครั้นถึงฤดูน้ำๆ ก็ท่วมลึกเกินไป จึงต้องทิ้งเป็นทุ่งหญ้าอยู่
เปล่าๆ ถึงในมณฑลอุดรและอีสานทุ่งเช่นนี้ก็ยังมีบ้าง ข้ามห้วยมะค่าจนถึง
หมู่บ้านจึงเห็นนาบ้าง ผ่านสะพานมาที่พักร่อนริมบึงใหญ่ ซึ่งราษฎร
ขังน้ำไว้ใช้ พักม้าและกินข้าวเช้าที่ๆ พักบ้านมะค่าแล้วเวลาเช้า ๕ โมง
๒๕ นาที ออกเดินทางต่อไป ขึ้นโคกป่าไม้เต็งรังลงทุ่งถึงบ้านโพนเสลา
ผ่านสะพานแล้วเข้าทุ่งอีก เดินลงทุ่งข้ามห้วยสงครามซึ่งเป็นทางน้ำ
ตันแล้วขึ้นโคกสงคราม (ไม่ใช่พลสงคราม) ผ่านเทวสถานศิลาแดงของ
โบราณ เป็นสถานอย่างย่อๆ แล้วถึงที่พักแรม ที่พักตั้งอยู่ใกล้สระเพลง
ในหมู่บ้านโพนสงคราม ถึงที่พักเวลาเช้า ๕ โมง ๕๕ นาที

หนทางตั้งแต่บ้านบัวถึงบ้านมะค่า ๓๐๐ เส้น ตั้งแต่บ้านมะค่ามา
บ้านโพนสงคราม ๒๕๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๕๐ เส้น ราษฎรใน
หมู่บ้านโพนสงครามนี้มีประมาณ ๑๐๐ ครัว เลี้ยงชีพด้วยการทำนาและ
รับจ้างเกี่ยวนบรทุกสิ้นคำไปที่ต่างๆ

วันที่ ๒๐ ธันวาคม เวลาบ่าย ชี้ออกจากที่พักแรมบ้านโพน
สงคราม มาตามทางป่าไม้เต็งรังระยะทาง ๑๑๒ เส้น เข้าเขตอำเภอหนอง

(๑) เรื่องนกกกระเรียนทำรังที่ทุ่งนี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเล่า
ไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๖ เรื่องลานนกกกระเรียน

ถึงบ้านคอนใหญ่แล้วเดินทางต่อไป ถึงตำบลโกรกรังเวลาเช้าโมง ๑ กับ ๕๐ นาที ระยะทาง ๑๗๓ เส้น ถึงบ้านตะกร้อ พักม้าและกินข้าวเช้าแล้ว เวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที ออกเดินทางต่อไปขึ้นโคกไม้เต็งรังเดินทางทาง ไทรเลขบ้าง ระหว่างป่าไผ่บ้าง ถึงตำบลบ้านทองหลางน้อย และบ้าน บัวน้อย แล้วข้ามลำคลองไผ่ขึ้นโคกอีกแล้วลงทุ่งนาบ้านบัวใหญ่ ถึงที่ พักแรมเวลาเช้า ๕ โมง ๒๐ นาที ระยะทาง ๔๒๗ เส้น รวมระยะทาง เดินทางนี้ ๗๑๒ เส้น

ที่บ้านบัวใหญ่^๕ พึงย้ายที่ว่าการอำเภอจากตำบลทองหลางใหญ่ มาตั้งใหม่เมื่อเดือนเมษายน คก ๑๒๕^๕ นี้เอง เพราะ^๕ ที่นี้เป็นย่านกลางใน ทางไปมาระหว่างที่ต่าง ๆ และใกล้ทางหลวงซึ่งเดินไปมณฑลอุดร ที่ว่า การอำเภอที่ตั้งใหม่อยู่บนเนินสูงเป็นทำเลเหมาะ^๕ เวลา^๕ นมหมู่บ้านอยู่ สัก ๓ หมู่ ราษฎรประมาณ ๕๐๐ คน มี^๕ รานขายของคืออ้อยเป็นต้น อยู่ ๔-๕ แห่งแล้ว ต่อไปราษฎรจะยกมาอยู่อีกมาก

การหาเลี้ยงชีพของราษฎรในอำเภอ^๕ ส่วนที่ทำกินและซื้อขายกันเอง ในหมู่บ้านคือ ทำนา ทำไร่ ทำไร่ฝ้าย ทำไหม การที่ทำสำหรับขายไปที่อื่น คือ ฝ้ายอ้อยเป็นน้ำอ้อยหม้อ ผสมโคและเลี้ยงสุกรเป็นมากกว่า อย่างอื่น จำนวนราษฎรทั้งอำเภอ^๕ ๒๐,๐๐๐ เศษ

มณฑลอุดร

วันที่ ๒๑ ธันวาคม เวลาเช้ารุ่ง ๑๐ นาที ชี้นำออกจากที่พักบ้านบัว ใหญ่ ข้ามสะพานผ่านหมู่บ้านบัว บ้านจาน เดินทางลงทุ่งไปขึ้นโคก

หลวง ที่ต่อแถมมณฑลนครราชสีมากับมณฑลอุดร โฉกหลวงนี้เป็นแนว
แต่ตะวันตกไปตะวันออกก็ยาว จะไปมณฑลอุดรก็ต้องข้ามโคกนี้ เป็น
โคกใหญ่ไม่มีร่มดีกว่าทางที่มาก่อน เวลาเช้า ๒ โมงถึงหนองหัวเอน
ระยะทาง ๒๘๐ เส้น พักกินข้าวเช้า พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร^(๑)
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดร พระยาพิไชยสงคราม^(๒) ผู้ว่าราชการเมือง
โพธิ์พิสัย และพระเกษตรวิวัฒนา นายอำเภอภูมัจฉาภิบาล มาคอยรับ ที่หนอง-
หัวเอนนี้เป็นทางร่วมที่พ่อค้าและราษฎรมักไปมาเป็นที่เปลี่ยวเพราะทาง
ห่างจากหมู่บ้านประมาณ ๓๐๐ เส้น เดิมมีผู้ขายซุกซม ครั้นเมื่อศก ๑๒๔
พวกพ่อค้ามณฑลอุดรเรียวกันสร้างโรงพักตำรวจภูธรถวายเป็นหลังหนึ่ง จึง
เป็นที่ตั้งโรงพักตำรวจภูธรมาจนบัดนี้ และที่หนองน้ำนี้ราษฎรมณฑล
นครราชสีมาและมณฑลอุดร ก็เรียวกันขุดให้กว้างใหญ่ออกไปเพื่อจะ
ได้นำน้ำใช้สำหรับคนเดินทางตลอดปีด้วย

เวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที ออกจากที่พักหนองหัวเอนข้ามคลอง
จานเข้าเขตเมืองชนบทมณฑลอุดร เดินทางขึ้นเนินลงเนินต่อมาหนทาง
ตัดกว้างขึ้นกว่าทางที่มาแล้ว ถึงหนองหญ้าปล้องเวลาเช้า ๕ โมง ๒๐
นาที พักแรมที่ระยะทาง ๓๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๘๐ เส้น
ที่ตำบลหนองหญ้าปล้องนี้ เป็นที่ร่วมทางไปมาของพ่อค้าและราษฎร
เหมือนกัน ต่อไปจะตั้งโรงพักตำรวจภูธรอีกแห่งหนึ่ง หมู่บ้านในตำบล

(๑) พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร (โพธิ์ เนติโพธิ์)

(๒) พระยาพิไชยสงคราม (คำสิงห์ สิงหสิริ) ต่อมาเป็น พระยาสุนทรธรรมธาดา

นี้ประมาณ ๑๘ หมู่ คน ๓๐๐๐ คน แต่อยู่ไกลที่พักกันไปหนทางตั้งแต่ ๕๐ เส้นขึ้นไป และมีบ้านคนเป็นโรคกุดดัง^(๑) ซึ่งส่งมาแต่ต่างเมือง ว่า เป็นธรรมชาติมีมาแต่โบราณ เขากันไว้ให้อยู่ต่างหากหมู่หนึ่ง ทำมาหากินในพวกของเขาเอง ราษฎรทำนาได้ข้าวขายบ้างเล็กน้อย และทำไหมปลูกยาสูบพอใช้กันเอง

วันที่ ๒๒ ธันวาคม เวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ออกจากที่พักแรมหนองหญ้าปล้อง เดินทางผ่านนาขั้นบันได ขึ้นเนินตามทางโทรเลขถึงเนินผกเหม็น หนองบึงที่พักร้อนเวลาเช้าโมงหนึ่ง ๕๐ นาฬิกา ระยะทาง ๒๘๐ เส้น เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาฬิกา ออกจากที่พักร้อนมาตามทุ่งบ้านนาเพียงจนถึงหนองแวง เห็นที่นาและทุ่งโคมีราษฎรนั่งอยู่เป็นหมู่ ถึงหนองแวงที่พักร้อนเวลาเช้า ๔ โมง ๒๐ นาฬิกา ระยะทาง ๒๔๘ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๒๘ เส้น การทำมาหาเลี้ยงชีพของชาวบ้าน มีการทำนาและผสมโคและทำไร่ผักและทำไหมเป็นพื้น

เมืองชนบท

วันที่ ๒๓ ธันวาคม เวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ออกจากที่พักแรมหนองแวงข้ามห้วยยางถึงห้วยชันที่พักร้อนเวลาบ่าย ๕ นาฬิกา ระยะทาง ๑๕๐ เส้น หยุดพักม้าครุหนึ่ง แล้วออกเดินต่อไปถึงห้วยขหนู ห้วยเขวา ห้วยเสือกูด โดยลัดับมาตามทางโทรเลข ผ่านทุ่งนาและไร่อ้อยบ้าง จนถึงเมืองชนบท เห็นหมู่บ้านใหญ่ที่โคกดินแดง เป็นบ้านราษฎรมาตั้งอยู่เมื่อเวลาหน้านา ครั้นสิ้นสุดคุนาก็กลับเข้าไปอยู่ในเมือง เวลาเช้า ๒ โมง ๓๐ นาฬิกา ถึงเมืองชนบท ระยะทาง ๒๖๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๑๐ เส้น เวลา

(๑) เรื่องบ้านคนเป็นโรคกุดดังนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๖ เรื่องบ้านขลุท

กลางวัน นายอำเภอพร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านและผู้เฒ่าพาราษฎรชาย
หญิงประมาณ ๒๐๐ คนนำบายศรีตีส้องแห่มาอยู่ที่พัก ผู้เฒ่าชื่อนะโม
ว่าคำอำนวยพร แล้วผูกไหมทองที่ข้อมือเป็นการทำขวัญตามธรรมเนียม
บ้านเมือง และจีนพ่อกำ ๔-๕ คน มีขุนพานิชจีนนครเป็นหัวหน้ามาให้
กิมฮวยองค์ตัว เวลาบ่าย ๔ โมงเศษขึ้นระแทะไปคูเมืองตามถนนสายยาว
ซึ่งมีหมู่บ้านราษฎรทั้งสองข้าง ทางประมาณ ๓๐ เส้น จนถึงหลุมร้านจีน
มีแพรพรรณและของกรุงเทพฯ มาขาย ครั้นแล้วไปที่วัดศรีบุญเรือง
มีพระ ๑๓ รูป เณร ๑๗ รูป เจ้าอธิการสอนหนังสือไทย

เมืองชนบทนี้ เดิมชนเมืองนครราชสีมา พังแตกไปขึ้นมณฑลอุดร
เมื่อตั้งข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑลอุดร ราษฎรเมืองชนบทมีชาวโคราช
กับชาวอุดรเกือบจะเท่า ๆ กัน รวมทั้งสิ้น ๓๕,๕๐๖ คน การทำมาหา
เลี้ยงชีพทำนาอย่าง ๑ ทำไร่ผายอย่าง ๑ ไร่อ้อยอย่าง ๑ ทำเกลือ
อย่าง ๑ ผสมโกอย่าง ๑ ทำไหมอย่าง ๑ ไหมเดิมทำแต่พอใช้ในบ้าน
เมืองขายกันราคาขังละ ๓ บาท ตั้งแต่ ๒ ปีมานี้ ไหมได้ออกเป็นสินค้า
ทางเมืองนครราชสีมาบ้าง ราคาขึ้นเป็นขังละ ๗ บาท ๓๒ อัฐ

วันที่ ๒๔ ธันวาคม เวลาบ่าย ออกจากเมืองชนบท ข้ามสะพาน
ห้วยหนองเหียงออกทุ่งนาหนองกุ่ม เห็นเขาภูเวียงข้างซ้ายมือไปข้าม
ห้วยน้ำว่อ น้ำไหลตกลำพาชี มีสะพานข้ามแล้วออกทุ่งบ้านเมืองเพียงถึง
หนองยาว เวลาเช้า ๒ โมง ๒๕ นาที ถึงตำบลกุกาคที่พักร้อนระยะ
ทาง ๓๘๐ เส้น หยุดกินข้าวเช้าและพักผ่อนแล้ว เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาที

ออกเดินทางต่อไป ถึงที่พักแรมบ้านหนองปลาจ้อยเวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๔๘ เส้น รวมระยะทางเดินวันนี้ ๖๗๘ เส้น ทางที่มาวันนี้เดินใกล้ห้วยและหนองไม้ไผ่ชันเป็นพุ่มเขียวชอุ่ม และมีเนินล้วนด้วยหญ้าเขียวสด ค่อยแปลกตากว่าหนทางที่มาก่อนแรกซึ่งเป็นที่ไม่แห้งโดยมาก

เมืองขอนแก่น

วันที่ ๒๕ ธันวาคม เวลาเช้า ออกจากที่พักแรมบ้านหนองปลาจ้อย ข้ามห้วยชันต้องเข้าเขตมณฑลอีสานเดินผ่านไปสัก ๑๐ เส้น แล้วจึงกลับเข้าเขตมณฑลอุดรอีก เพราะการปันเขตตอนนี้อาล้าห้วยแห่งหนึ่งเป็นกำหนดเดินไปตกน้ำพาชี แลห้วยนั้นย้อยเข้ามาในทางหลวงเขตมณฑลอุดรจึงเข้ามามีหมู่บ้าน ๓ หมู่ เป็นเขตอำเภอโกสุมวิสัยขึ้นเมืองมหาสารคาม บริเวณรอยแยก ตอนนั้นแลเห็นทิวไม้ฝั่งลำน้ำพาชี มีหนองน้ำตลอดทางมา ถึงฝั่งแม่น้ำที่ตำบลคอนบมเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๑๕ นาที ระยะทางมา ๒๒๐ เส้น นายร้อยเอกขุนผดุงแก้ววันประจันต์^(๑) ข้าหลวงบริเวณพาชี พระยานครศรีบริรักษ์^(๒) จางวางเมืองขอนแก่นมารับ กินข้าวเช้าที่ตำบลนี้

ที่นี้มีสะพานใหญ่ข้ามลำน้ำพาชี เป็นสะพานไม้แก่น มีพนักสองข้างกว้าง ๓ วา ยาว ๓๔ วา สูงจากพื้นลำน้ำ ๘ วา เจาะคิลาริมน้ำปักเสาตึกลงไป ๔ ศอก ข้าราชการจีนพ่อค้าและราษฎรเข้าเงินช่วยแรงกันทำ

(๑) ขุนผดุงแก้ววันประจันต์ (ช่วง วิโรจน์เพ็ชร) ภายหลังเป็นพระเลขาธิการหลวงผู้ว่าราชการ จังหวัดหล่มสัก

(๒) พระยานครศรีบริรักษ์ (อู๋)

ขึ้นตั้งแต่ศก ๑๒๑ แล้วในศก ๑๒๒ เป็นสะพานแข็งแรงถึงข้างข้ามได้ เป็นประโยชน์แก่พ่อค้าและราษฎรไปมามาก เมื่อยังไม่มีสะพานนี้ เกวียนข้ามลำน้ำพาขึ้นน้ำมากก็ข้ามไม่ได้ ถ้าน้ำน้อยตลิ่งสูง ต้องเสียเวลาถึง ๒ วัน ๓ วันจึงพาเกวียนข้ามไปได้หมู่หนึ่ง ลำน้ำชีปลายน้ำออกจากบึงอีจ้อย ซึ่งเป็นแอ่งใหญ่อยู่บนเขาเขียวแขวงเมืองหล่มสักคัก ไหลมาทางตะวันออกไปตกลำน้ำมูลตรงบ้านท่าออยแขวงเมืองอุบลราชธานี เวลาเช้า ๓ โมงขึ้นม้าต่อมา ระยะทาง ๑๕๐ เส้น ถึงเมืองขอนแก่นเวลา ๓ โมง ๔๐ นาที รวมระยะทาง ๔๐๐ เส้น มาตามถนนในเมืองมีบ้านติดต่อกันไปทั้ง ๒ ข้างทาง มีรั้วไม้จริงเป็นเขตบ้านตลอดไป ถนนยาว ๓๗ เส้น ถึงตลาดแล้วมีถนนเลี้ยวมาที่ว่าการข้าหลวงบริเวณพาชี ซึ่งจัดเป็นที่พักเป็นตึกฝาขัดแตะหาดิน ทำขึ้นตั้งแต่ศกก่อน

เวลาบ่าย ๔ โมง ไปดูที่ต่างๆ จนถึงตลาดและวัดธาตุ มีโรงเรียนซึ่งข้าหลวงบริเวณจัดตั้งขึ้น มีพระสอน มีจำนวนนักเรียน ๑๐๙ คนแต่สวมเสื้อกางเกงและหมวกเหมือนกัน หักเข้าแถวคำนับอย่างทหารเรียบร้อย แล้วกลับที่พักแรม มีชาวเมืองทั้งชายหญิงประมาณ ๒๐๐ เศษ ให้บายศรีมาทำขวัญเหมือนที่เมืองชนบท

ราษฎรในเมืองขอนแก่นนี้มีจำนวน ๕๔,๔๑๘ คน การทำมาค้าขายมีเช่นเดียวกับชาวชนบท

วันที่ ๒๖ ธันวาคม เวลาเช้าโมงเศษ ไปดูทำนบทุ่งสร้าง ซึ่งขุนผดุงแคว้นประจันต์ ข้าหลวงบริเวณได้ขอแรงราษฎรช่วยกันปักหลักถมดินขึ้นไว้เป็นทำนบยาว ๒๓ วา กว้าง ๖ วา กั้นน้ำไว้สำหรับให้

ราษฎรใช้ได้ตลอดปี ทำสำเร็จมาตั้งแต่ศก ๑๒๓ ท่งสร้างเป็นท่งกว้างใหญ่ พื้นที่ลุ่ม มีทางน้ำฝนไหลออกไปลงลำน้ำพาซีได้แต่ทางที่ทำทำนบนั้น ครั้นทำทำนบแล้วน้ำก็ขังอยู่ กลายเป็นหนองใหญ่โตอุดมด้วยปลาและนกต่าง ๆ ถึงเป็นที่ราษฎรเล่นแข่งเรือกันตามฤดูกาลครีกรันทุกปี ออกจากที่พักแรมไปถึงท่าหนองคุระยะทาง ๓๐ เส้น ถึงหัวท่งสร้างจึงลงเรือคาย คือเรือชะล่า ๒ ลำขนานกันขึ้นบกเสามุงหลังคาถ่อไปจนถึงทำนบ ซึ่งอยู่ใกล้บ้านหนองใหญ่บ้านหนองยาวทางถ่อเรือไปประมาณ ๕๐ นาที แล้วพักกินข้าวเช้าที่ ๆ พักกลางท่ง ราษฎรเอาเรือชะล่ามาพายแข่งกันให้ดูหลายลำ จนเวลาเที่ยงเศษจึงกลับ ก่อนบ้ายสนทนากับพระสงฆ์เจ้าอาวาสและพวกจีนพ่อค้า

ตั้งแต่เช้าเขตมณฑลอุดรมา ได้ไปเที่ยวตามหมู่บ้านราษฎรตามทางที่ผ่านมาหลายแห่ง บางแห่งเป็นบ้านใหญ่ตั้งมาช้านานหลายชั่วคนลองไต่ถามถึงประเพณีการสมาคมของชาวบ้านเหล่านั้น ตามที่พวกชาวบ้านชี้แจง ได้ความประหลาดน่าพิศวงอย่าง ๑ คือชาวบ้านเหล่านั้นครัวหนึ่งก็มีบ้านอยู่แห่ง ๑ มีเมียเรือนพอกันอยู่ และมียุงข้าวเก็บไว้พอกินปี ๑ ในลานบ้านปลูกพริกมะเขือข่าตะไคร้สำหรับต้มแกง นอกบ้านมีสวนผลไม้เช่นกล้วย, อ้อย, หมาก, มะพร้าว และมีที่ปลูกต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหม ต่อเขตสวนออกไปถึงทุ่งนา ทุ่งมีเนื้อนาและโคกระบือพอทำได้ข้าวกินทุกครัวเรือน ถึงฤดูทำนาก็ช่วยกันทำนาทั้งชายหญิงเด็กผู้ใหญ่ สันตฤณผู้ชายไปเกี่ยวหาของขาย ผู้หญิงอยู่บ้านเลี้ยงไหมและทอผ้าทำเครื่องนุ่งห่ม เศษอาหารที่เหลือบริโภคใช้เลี้ยงไก่และสุกรไว้ขาย

การกินอยู่ของชาวบ้านแถวนี้ทำได้เองเกือบไม่ต้องซื้อหาสิ่งอันใด สิ่งที่ต้องซื้อก็คือเครื่องเหล็ก เช่น จอบ เสียม, มีด พร้า เป็นต้น และเครื่องถ้วยชาม บางทีก็ซื้อค้ายทอผ้าหรือผ้าผืน และของอื่น ๆ ที่ชอบใจซึ่งพ่อค้าหาไปขาย เงินทองที่จะใช้ซื้อหา ก็มีพอเพียง เพราะมีโคกระบือที่ออกลูกเหลือใช้ และมีหมูและไก่ที่เลี้ยงไว้ค้ายเศษอาหารเหลือบริโภคน ขายเป็นเงินซื้อของที่ต้องการได้พอปรารภรณาท่างครว้ต่างอยู่เป็นอิสระแก่กัน ไม่มีใครเป็นบ่าว ไม่มีใครเป็นนายใคร ลูกบ้านอยู่ในปกครองของผู้ที่เป็นหัวหน้าครัวของตน แล้วก็มีผู้ใหญ่บ้านและกำนันต่อขึ้นไป คุมปกครองกันง่ายคาย แต่ว่าทางตำบลนี้จะหาเศรษฐีที่มั่งมีเงินได้ ๒๐๐ บาทขึ้นไปไม่มีเลย คนยากจนจึงต้องเป็นบ่าวคนอื่นที่ไม่มีเลยสักคนเดียว คงอยู่กันมาเช่นนี้นับชั่วร้อยปีแล้ว เพราะเหตุว่าพวกชาวบ้านทำไร่นาหาเลี้ยงตัวได้ โดยไม่จำเป็นต้องใช้เงิน ความรู้สึกต้องการตัวเงินไม่รุนแรง เงินก็ไม่มีอำนาจเหมือนในเมืองที่ว่าเป็นคิวิไลซ์ จึงไม่มีใครมีใครสะสม แต่จะว่ายากจนก็ไม่ได้ เพราะเลี้ยงตัวได้โดยผาสุกไม่อดคัก เมื่อได้ความทักกล่าวมา ได้อธิบายให้หมอแบรดค็อกเข้าใจ แล้วถามว่า ประชุมชนเช่นนี้ฝรั่งจะเห็นว่ามีความสุขหรือมีความทุกข์ประการใด หมอแบรดค็อกเป็นชาวอเมริกันตอบว่า พวกโซเซียลลิสต์ในเมืองฝรั่งที่วุ่นวายกันต่าง ๆ ก็ต้องการจะเป็นอย่างพวกชาวบ้านนั้นนั่นเอง ที่ให้สมาคมอย่างพวกโซเซียลลิสต์ต้องการมีอยู่ในเมืองนี้มานานนับชั่วร้อยปีแล้ว สมกับสุภาษิตที่กล่าวว่า “ไม่มีอะไรแปลกใหม่ในโลกนี้” (๑)

(๑) เรื่องนี้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี
 นิทานที่ ๑๖ เรื่องสมาคมไทยอย่างโบราณ

วันที่ ๒๗ ธันวาคม เวลาเช้า ๕ นาฬิกา ออกจากเมืองขอนแก่น ทางถนนท้ายเมือง ข้ามสะพานหนองแวงจะกา ห้วยบ้านลานหญ้าถึง บ้านสำราญที่พักผ่อนเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ นาที ระยะทาง ๓๐๐ เส้น มีราษฎรในหมู่บ้านมาคอยอยู่เป็นอันมาก เวลาเช้า ๓ โมง ๑๕ นาที เดินทางต่อไป ข้ามห้วยใหญ่ ห้วยบ้านคอกแบ่น ห้วยอ้ายงอ และซับบอน (คือแอ่งที่น้ำไหลซับซ้อนมาจากพื้นแผ่นดิน) แล้วถึงห้วยหินลาดที่พักแรม เวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๕๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๕๐ เส้น

ตามหนทางที่มานี้มีชนเนินลงเนินป่าไม้หลายแห่ง ลำนวนชาวเมืองนี้เรียกว่าสามสิบสองเนิน มีไม้เต็งรังต้นสูง ๆ และไม้อื่น ๆ ขึ้นเขียวทึบ บางแห่งเมื่อถึงชายเนินมีนาบ้าง บางแห่งมีไร่ยาสูบบ้าง หนทางแคบกว่าถนนทางมณฑลอุดรที่ผ่านมาแล้ว แต่เป็นทางสายโทรเลขเหมือนกัน

วันที่ ๒๘ ธันวาคม เวลาเช้า ๕ นาฬิกา ออกจากที่พักแรมตำบลหินลาด ข้ามห้วยคำแก่นหิน ถึงฝั่งลำน้ำพองเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ นาที ระยะทาง ๒๒๐ เส้น ลำน้ำพองนี้ไหลจากเขากระดิงแขวงเมือง หล่มสักก็ มาร่วมน้ำเข้าบ้านฝื่อแขวงเมืองขอนแก่น ชนผดุงแก้วนี้ ประจันต์ ข้าหลวงบริเวณพาชีพร้อมด้วยข้าราชการพ่อค้าและราษฎร ช่วยกันออกเงินออกแรงสร้างสะพานข้ามลำน้ำพอง กว้าง ๓ วา ยาว ๕๗ วา เสาและพื้น รอดุลกกรง กานเครื่องไม้ใช้ไม้แดงไม้ตะเคียนไม้เต็งไม้รัง เป็นสะพานมั่นคงแข็งแรงกว่าสะพานข้ามลำน้ำพาชีที่ข้ามมาแล้ว เป็น

ประโยชน์แก่พ่อค้าและราษฎรที่จะไปมาเป็นอันมาก ได้ลงมือทำตั้งแต่
ธันวาคม ศก ๑๒๔ แล้วเสร็จเมื่อเดือนธันวาคมศกนั้นทันรับข้าพเจ้า จึง
ได้มีการสวนมนต์เลี้ยงพระฉลอง และเชิญให้ข้าพเจ้าตัดผ้าเบ็ดสะพานใน
วันนี้ด้วย ในขณะที่เบ็ดสะพานนั้น พระสวชั้ยมงคลมีพลและพิณพาทย์
ประโคม ข้ามสะพานถึงที่พักร้อนเวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาที หยุดกินข้าวเช้า
แล้วเดินต่อไปถึงห้วยวังเตียนห้า ห้วยหัวช้าง ห้วยอ้ายเต็น ถึงกุดหว้า
ที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมง ระยะทาง ๕๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๖๒๐
เส้น ที่ตำบลกุดหว้ามีราษฎรมาตั้งอยู่ได้สัก ๘ ปีมา สังเกตดูราษฎรเป็น
ใช้บ้านเป็นบ้างโดยมาก เพราะแถวนี้เป็นที่ป่าริมคง ให้หมอแจกยา
รักษาให้ตามสมควร

เมืองกุมภวาปี

วันที่ ๒๕ ธันวาคม เวลาบ่ายครึ่ง ออกจากกุดหว้า ผ่านซำบอน
ซำบอนมาถึงบ้านน้ำจืด ซึ่งเป็นบ้านร้างเพราะราษฎรทำนาไม่ได้ผลจึงย้าย
ไปตั้งบ้านใหม่ที่ห้วยนาคำ ซึ่งเป็นหนทางจะผ่านต่อไป พักกินข้าวเช้า
ที่น้ำจืดเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๕ นาที ระยะทาง ๑๘๐ เส้น ครั้นเวลา
เช้า ๓ โมงออกจากบ้านน้ำจืด เดินตามทางตัดใหม่ซึ่งแยกจากทางโทรเลข
ข้ามห้วยอ้ายเต็นถึงเขตเมืองกุมภวาปี เมืองนี้ยกบ้านบึงหม้อ^(๑) ตั้งขึ้น
เป็นเมืองเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระวรฤทธิภาไชย ผู้ว่าราชการเมืองกุมภวาปี
มารับ ต่อมาถึงห้วยบ้านนาคำซึ่งเป็นบ้านตั้งใหม่ แล้วถึงตำบลวังหินที่

(๑) บ้านบึงหม้อ กุมภวาปีนี้ พระยาอัครธานี (จิตร จิตตะยโสธร) ท่านว่า
เดิมเขาเรียกว่า "บึงมอ" (มอคำนี้ หมายถึงโคผู้ มิใช่บึงหม้อ) เป็นสถานที่ๆ ผูลงกลิ้งน้ำ

พักแรมเวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ระยะทาง ๒๖๙ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๔๙ เส้น ที่เรียกว่าวังหิน เพราะมีแอ่งศิลาแดงน้ำขังอยู่ในป่า แต่ไม่มีหมู่บ้าน หนทางที่มา ๒ วันนี้เป็นทางขึ้นเนินลงเนินอย่างวันก่อน และทางที่ตัดใหม่จากบ้านนางวมไม้ใหญ่ร่มร้นดี แล้วจะไปร่วมทางโทรเลขที่บ้านเสือพลอต่อไปข้างหน้า

วันที่ ๓๐ ธันวาคม เวลาบ่าย ๑๕ นาที ออกจากที่พักแรมวังหิน เลียบชายเนินมาถึงที่พักผ่อนตำบลห้วยก่องสีเวลาเช้า ๒ โมง ๑๐ นาที ระยะทาง ๒๘๑ เส้น เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ออกจากที่พักข้ามห้วยก่องสี เข้าดงกล้วยไม้เป็นดงไม้เล็ก ๆ แล้วข้ามห้วยทรายข้ามดงปะโค เมื่อลงถึงชายดงเห็นหนองใหญ่ เรียกว่าหนองปะโค มีหญ้าขึ้นเต็ม แลดูโดยรอบเห็นทิวไม้ทุกด้าน ข้างทางมีไฟ แลดูไปเป็นซุ้มเป็นซอกดงามดี ต่อไปถึงบ้านปะโค ผ่านหมู่บ้านแล้วออกทุ่งสียาวอน ถึงเมืองกุมภวาปีเวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๘๑ เส้น พระรามฤทธิ์ ข้าหลวงบริเวณน้ำเหืองมาคอยรับอยู่ที่ไพร่พร้อมด้วยเจ้าเมืองกรมการ

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ไปเที่ยวตามทางหมู่บ้าน ข้างหลังหมู่บ้าน ออกไปเป็นทุ่งใหญ่ แลเห็นหนองหาร ทุ่งนี้แลดูกว้างใหญ่มาก โดยยาวกว่า ๑๐๐ เส้น ตกขอบหนองหารกลางทุ่งมีเนินเล็ก ๆ ไม้ขึ้นเป็นพุ่มอยู่สักแห่งหนึ่งสองแห่ง ราษฎรปล่อยโคกระบือและม้าออกกินหญ้าเป็นฝูง ๆ หนองหานนี้มีชื่อเสียงมาในพงศาวดาร เป็นหนองใหญ่กว้างมาก มีชาวบ้านตั้งหาปลาอยู่โดยรอบ ทางเดินรอบหนองประมาณ ๒ วัน

มีท่าลงหนองที่บ้านเชียงแหว ระยะทางห่างจากเมืองกุมภวาปี ๒๐๐ เส้น มีเกาะในหนองเรียกว่าเกาะคอนแก้ว มีหมู่บ้านและวัดบนเกาะนั้นด้วย น้ำหนองหารนั้นไหลลงน้ำปาวไปตกลำพาชี เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ กลับมาแวะวัดโพธิ์ไชย มีพระ ๕ รูป เณร ๘ รูป มีการสอนหนังสือไทยบ้าง เล็กน้อย

เมืองกุมภวาปีเป็นเมืองขึ้นเมืองหนองหาร มีราษฎรประมาณ ๖๐๐๐ คน มีชาวเมืองนครราชสีมาทั้งทำมาค้าขายด้วยหลายคร้ว การทำมาหาเลี้ยงชีพ คือทำนาอย่าง ๑ หาดปลาอย่าง ๑ ผสมโค กระบือ ม้า อย่าง ๑ ชายหนึ่งเขาโคกระบืออย่าง ๑ เก็บผลเร่วอย่าง ๑ สับยางกะตังกะตวยอย่าง ๑

วันที่ ๓๑ ธันวาคม เวลาเย็นครึ่ง ออกจากเมืองกุมภวาปีผ่านทุ่งนาแล้วเข้าป่าเล็ก ๆ ถึงหนองสัจ เป็นทุ่งกว้างเห็นทิวไม้โดยรอบ เข้าดงสัจเป็นดงไม้เล็ก ๆ ข้ามห้วยน้ำฆ้อง แล้วผ่านหมู่บ้านสองเปลือย ซึ่งเป็นที่ราษฎรชาวเมืองนครนายก มาตั้งทำนาข้าวเจ้าหลายปีมาแล้ว คนพวกนี้เป็นเชื้อลาวชาวเวียงจันทน์แตกอนเมือก ๑๑๓-๑๑๔ ฝรั่งเศส ให้พวกกรมการเมืองเวียงจันทน์ ลงมาเกลี้ยกล่อม ให้กลับไปเมืองเดิมของปู่ย่า ตายาย ผู้ที่มาเกลี้ยกล่อมมาบอกว่าจะได้บ้านเรือนไร่นาสารพัด ไม่ต้องลงทุนรอนอย่างไร ไปอยู่กินตามชอบใจ พวกนี้หลงเชื่อก็ขายบ้านเรือนไร่นาอพยพขึ้นไปเมืองเวียงจันทน์ ครั้นไปถึงไม่ได้จริงตั้งคาดเห็นผู้อยู่เมืองนครนายกไม่ได้ ก็พากันอพยพกลับมา ที่ยังมีทุนรอนพอ

กลับมาถึงบ้านเค็มไค้ก็มี ที่หมกทุนมาไม่ได้ ก็ตั้งทำไร่นาอยู่ในมณฑล
อุดรที่ตำบลน้บ้ง ตำบลน้บ้ง ยังมีอยู่หลายสิบครัว ที่ตำบลน้บ้งเป็น
ที่นาดี มีชาวเมืองอุบลราชธานีและชาวเมืองนครราชสีมา กับคน
พื้นเค็มอยู่ด้วยรวมกันเป็น ๓ หมู่บ้าน ผ่านทุ่งนาและนาเกลือมาถึงตำบล
เสือเพลใช้เวลาเข้า ๒ โมงครึ่ง ระยะทาง ๒๐๐ เส้น

เวลาเข้า ๓ โมง ๕๐ นาที ออกจากที่พักตำบลเสือเพลเข้าทาง
สายโทรเลข ข้ามห้วยสมพาคเป็นเขตเมืองกุมภวาปีกับอำเภอบ้าน
หมากแข้งต่อกัน พระศรีสุนทรกิจ(๑) ปลัดอำเภอบ้านหมากแข้ง
พร้อมด้วยกรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านมารับ ผ่านบ้านทอนและห้วยหลัก
นางชั้นโคกป่าไม้ ถึงที่พักแรมที่ตำบลหนองหมื่นถั่วเวลาเข้า ๕ โมง
ระยะทาง ๓๐๕ เส้น รวมระยะทางเข้า ๕๐๕ เส้น

เมืองอุดรธานี

วันที่ ๑ มกราคม เวลาบ่ายครึ่ง ออกจากหนองหมื่นถั่ว เดิน
ทางตามทางสายโทรเลข ผ่านบ้านทอนและบ้านคำกั้ง ที่บ้านคำกั้ง
มีทุ่งกว้างมีนา นายพันตรี หลวงพิทักษ์นรินทร์(๒) ผู้บังคับการทหาร
ราบที่ ๗ ประจำบ้านหมากแข้ง กับนายทหารและนายร้อยตำรวจ
มารับกลางทาง เวลาเข้าโมงครึ่งถึงหนองขอนกว้าง ระยะทาง ๒๐๐ เส้น
มีที่พักอื่น พักครึ่งหนึ่งแล้วเดินต่อไปตามทาง ซึ่งมีนาข้าวและนา
เกลือจนถึงตำบลห้วยโซ พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศา

(๑) พระศรีสุนทรกิจ (อัคร)

(๒) หลวงพิทักษ์นรินทร์ (กร) ต่อมาเป็นพระวรราชานุรักษ์

ภิกษุ ซึ่งล่องหนำมาคอยรับเป็นตอนๆ กับพระรังสรรค์สารกิจ^(๑) ข้าหลวง
บริเวณหมากแข้งและข้าราชการประจำมณฑล พร้อมด้วยพระยาประทุม
เทวธิดา^(๒) ผู้ว่าราชการเมืองหนองคาย และพระยาประจันตประเทศ
ธานี^(๓) ผู้ว่าราชการเมืองสกลนคร มารับที่นี้

ที่ห้วยโซ้น ถ้าฤดูฝนเป็นห้วยที่น้ำไหลท่วมหนองอยู่นานๆ พ่อค้า
ที่จะข้ามล่อเกวียน และผู้คนจะมาด้วยความลำบาก ข้าราชการใน
มณฑลนี้ พร้อมด้วยกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรจึงช่วยกันสร้างสะพาน
ขึ้นด้วยไม้จริง กว้าง ๒ วา ๒ คอก ยาว ๘ วา ๒ คอก ข้ามห้วยโซ้น
กับได้ทำถนนจากสะพานนี้ ไปจดถนนหน้าโรงพักตำรวจภูธร รวมกับถนน
ในเมือง (อุดรธานี) เป็นทางกว้าง ๓ วา ๗ คอก ยาว ๒๕ เส้น ๑๖ วา
เพื่อเป็นการสะดวกแก่พวชนที่ไปมา สะพานและถนนทั้งนี้ในคราวนี้
พระรังสรรค์สารกิจ จึงเชิญให้ท้าวแสนมงคลซึ่งสะพานเป็นการเปิดสะพาน
ข้ามห้วยโซ้นด้วยแล้ว ไปตามถนนที่ถมใหม่ ไปจนถึงที่พักที่ มณฑลอุดร
เวลาเช้า ๒ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๑๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนั้น
๓๐๐ เส้น

เวลาบ่าย ๒ โมงประชุมข้าราชการ พ่อค้าราษฎรมาหาที่ปะรำ
หน้าว่าการมณฑล เวลาบ่าย ๓ โมงเสร็จการประชุม

ที่บ้านหมากแข้ง เดิมเรียกว่า “บ้านเคื่อหมากแข้ง” ตั้ง
อยู่ริมห้วยหมากแข้ง เดิมเป็นที่บ้านร้าง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง

(๑) พระรังสรรค์สารกิจ (เลื่อน ศรีเพ็ญ)

(๒) พระยาประทุมเทวธิดา (เลื้อ ๓ หนองคาย)

(๓) พระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร)

อาหารเวลาค่ำในปราสาทหน้าที่ว่าการ มีพิณพาทย์เมืองกมุทาสัยมา
ทำวงหนึ่ง

วันที่ ๒ มกราคม เวลาเช้าโม่งเศษ ไปวัดมัชฌิมาวาส พระครู
ธรรมวินยานุยุตต์เจ้าคณะเมืองหนองคาย เป็นเจ้าอาวาส มีพระ ๘ รูป
เณร ๔ รูป และพระครูพุทธพจน์ประกาศ เจ้าคณะรองเมืองหนองคาย
มาคอยรับ ก็พักอยู่วัดนั้นด้วย ออกจากวัดไปหนองประจักษ์ กะที่สร้าง
สถานที่ทำราชการและบ้านพักข้าราชการบนเนินรอบขอบหนองนั้น

เวลาบ่าย ๕ โมง ไปดูโรงทหารและโรงตำรวจมูร แล้วมาที่
ปราสาทหน้าที่ว่าการ ซึ่งแต่งเป็นโรงพิธี พระสงฆ์ ๑๐ รูปมีพระครูธรรมวินยา
นุยุตต์เป็นประธาน สวดมนต์ในการเฉลิมพระชนมพรรษา สมเด็จพระ
นางเจ้าพระบรมราชินีนาถและสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎ
ราชกุมาร สวดทวารวศปริตรอย่างทำนองพระธรรมยุติกาสงฆะ สวดเรียบร้อย
ดีมาก ได้ความว่ากรมหลวงประจักษ์ฯ ได้ทรงชักซ้อมไว้ เดียวนี้มีผู้
ชอบฟังทำนองนี้มาก พระสงฆ์ในเมืองหนองคายจึงได้ชักซ้อมสืบมา
สวดได้หลายวัด

วันที่ ๓ มกราคม เวลาเช้าเลี้ยงพระสงฆ์ ๑๐ รูปที่สวดมนต์เสร็จ
การพิธีแล้วเตรียมการที่จะเดินทางต่อไป

วันที่ ๔ มกราคม เวลาบ่ายครึ่ง ออกจากบ้านหมากแข้งขึ้นมา
ตามถนนที่ตัดใหม่จนถึงลำธารซึ่งน้ำไหลมาจากทุ่งนาเกลือ มีสะพาน
ซึ่งสร้างใหม่คราวนี้ พระรังสรรค์สารกิจ เชิญให้เปิดสะพานและถนนที่
สร้างใหม่ทำตงแต่หมู่บ้านที่ราษฎรขายหม้อ กว้าง ๓ วา ยาว ๑๕ เส้น

๔ วา และสะพานข้ามลำธารทำด้วยเสาไม้จริง กว้าง ๒ วา ๑ คืบ ๕ นิ้ว ยาว ๑๐ วา แล้วข้ามสะพานไปทางทุ่งนา ขึ้นเนินพระนิเวศ ออกทุ่งนา ผ่านหนองบึงจาน บ้านไก่เถื่อน บ้านท่าชุม ถึงห้วยหลวงซึ่งเป็นเขต อำเภอมหาแก้งกับเมืองหนองคายต่อกัน พระยาประทุมเทวาริบาลล่อง หน้ามาคอยรับ แล้วผ่านบ้านดงถึง ทุ่งบ้านพันเหมือน เดินตามทางโทรเลข มาถึงตำบลมหาแก้งถึงบ้านขาว เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ระยะทาง ๓๘๐ เส้น พักกินข้าวเช้าแล้ว เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งเดินทางต่อไป ผ่านหนอง นกเขียน บ้านจันทวน มีที่พักแห่งหนึ่ง เวลาบ่ายโมงถึงริมลำน้ำ ช่วย ระยะทาง ๓๕๘ เส้น มีที่พักแรม รวมระยะทางวัน ๗๓๘ เส้น เวลาค่ำวันนั้นปรอทลงถึง ๓๘ ดีกรี ฟาเรนไฮต์ หนาวกว่าวันอื่นที่ได้พบ ในคราวนี้

เมืองหนองคาย

วันที่ ๕ มกราคม เวลาอรุณรุ่ง พระยาประทุมเทวาริบาล ขอให้เปิดสะพานข้ามน้ำช่วยซึ่งสร้างใหม่ กว้าง ๒ วา ยาว ๒๒ วา ๒ ศอก เสาไม้จริง พื้นปูกระดาน และโคกศาลาที่พักไว้ใกล้เชิงสะพานด้วย เปิดสะพานแล้วข้ามสะพานผ่านทุ่งบ้านนาใหม่ ห้วยคานบ้านโพนตาล มา พักกินข้าวเช้าที่บ้านผักหวาน ระยะทาง ๒๕๘ เส้น ถึงเวลาเช้าโมงครึ่ง ที่ท่าบด ยังมีรอยดิน เป็นสนามเพลาค่าย เจ้าพระยาบดินทรเดชา ครึ่งรอบ กับราชวงศ์เวียงจันทน์เหลืออยู่พอสังเกตได้ เวลาเช้า ๓ โมงเดินทางไป ข้ามห้วยตาด ห้วยยาง ห้วยงคงสี ขึ้นโคกสร้างหิน ลงทุ่งคำแก้ว ทุ่ง ห้วยแก ถึงทุ่งระนามแล้วถึงเมืองหนองคายเวลา ๕ โมงเช้า ที่พักแรม

ตั้งอยู่คนละฟากถนนกับวัดห้วยโศกซึ่งอยู่ริมลำน้ำโขง พระยาบริหาร
 ราชอาณาจักร^(๑) ปลัดเมืองหนองคาย และพระบริบาลภูมิเขต^(๒)
 นายอำเภอเมือง พร้อมด้วยกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยและราษฎรชาวเมืองมา
 คอยรับ ราษฎรที่มาวันนั้นมากต่อมากทั้งที่อยู่ใกล้และที่มาแต่ไกลทางตั้ง
 วันหนึ่งสองวัน มีเครื่องสักการะมาให้ ขอเผ้าขอเห็นตัวเรื่อยกันไป
 เกือบวันยังค่ำ เพราะตั้งแต่กรมหลวงประจักษ์เสด็จกลับไปได้ถึง ๑๓ ปี
 พึ่งมีเจ้านายเสด็จขึ้นไปในคราวนี้

ในวันนั้นนายพันตรี โนลิ่ง ข้าราชการฝรั่งเศสที่เมืองเวียงจันทน์มา
 หา บอกว่าเขาเวเนอเนอร่าล ให้นำเรือกลไฟเชื้อลาแตรนเตียลำ ๑
 เรือไฟเล็กอีกลำ ๑ รวม ๒ ลำมาให้ใช้ในการเดินทางต่อไป และได้มี
 คำสั่งให้เจ้าพนักงานฉั่งมั่งชำระต้อนรับให้ทุกแห่ง ได้สั่งให้ขอใบเคา
 เวเนอเนอร่าล และขอใบให้เขาตามสมควร เวลาบ่าย ๓ โมงเศษลง
 เรือชะล่ายาวเขียนลวดทองมีเก๋งของพระยาประทุมเทวธรรมาลย์ ล่องตามลำ
 น้ำโขงมาข้างใต้ ขึ้นที่ค่ายบ้านพวกจีน ครั้นพอค่ำเงินชายของต่างๆ
 ซึ่งนำมาจากกรุงเทพ ฯ และตลาดขายของสด แล้วเดินดูเมือง กลับ
 มาที่พัก

เวลาค่ำ ได้เชิญนายพันตรี โนลิ่ง ฝรั่งเศส ซึ่งนำเรือมารับมากิน
 อาหารด้วย

วันที่ ๖ มกราคม เวลาเช้า ๒ โมงเศษ ไปวัดมีไชย ซึ่งพระ
 ครูพุทธพจนประภาส เจ้าคณะรองเมืองหนองคาย เป็นเจ้าอาวาส

(๑) พระยาบริหารราชอาณาจักร (กุแก้ว)

(๒) พระยาบริบาลภูมิเขต (เถื่อน)

เวลาเช้า ๔ โมง พวกชาวเมืองแห่บายศรีขวัญ ตีฆ้องและโห่ร้องเป็นกระบวนมาประชุมพร้อมกันที่ปะรำใหญ่ข้างที่พัก พวกจีนพ่อค้าก็มีของขวัญอัฐิเข้ากระบวนแห่มาด้วย ท้าวเกษน้องพระยาประทุมเทวาริบาลอ่านคำอำนวยการทำขวัญ แล้วผู้เฒ่าผู้แก่ตามประเพณี

เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ไปเปิดสะพานข้ามลำห้วยหายโศก ริมวัดหายโศกใกล้ฝั่งแม่น้ำโขง สะพานนี้ข้าราชการและราษฎรได้เรียไรเงินสร้างขึ้นยาว ๑๕ วา ๓ ศอก ๕ นิ้ว กว้าง ๑ วา ๑ คืบ ๕ นิ้ว ปูกระดานเสาไม้จริง กับสร้างศาลาหลังหนึ่ง ๒ ห้องมีเฉลียงคั่นหนึ่ง หลังคามุงกระเบื้อง แล้วไปดัดแข่งเรือยาว ๒ คู่ เสร็จแล้วไปวัดศรีสระเกษ วัดหูก่อง และวัดโพธิ์ไชยซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูป เรียกว่าพระใส อันเป็นพระชุดเดียวกันกับพระเสริม พระสุก ซึ่งเดิมอยู่เมืองเวียงจันทน์ พระเสริมนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เชิญลงมากรุงเทพฯ เที่ยวนอยู่ในวัดพระวิหารวัดปทุมวนาราม แต่พระสุกนั้นกล่าวกันว่าเจ้าอนุพาลองนำโขงลงไป เรือลมจมนอยู่ในแม่น้ำของใต้เมืองหนองคาย ตรงที่ซึ่งเรียกว่าเวนพระสุกบัดนี้ ที่วัดโพธิ์ไชยนี้มีพระเจดีย์ลาวองค์ ๑ ฝีมือทำงามนัก

เวลาค่ำให้เชิญเจ้าเมืองกรมการ มีพระยาประทุมเทวาริบาล และพระบริบาลภูมิเขตร เป็นต้น มากินอาหารค่ำ

เมืองหนองคายนี้ พังท่งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เมื่อตีได้เมืองเวียงจันทน์คราวเป็นขบถ กวาดชาวเวียงจันทน์เป็นเชลยลงไป แล้วโปรดให้แบ่งคนเมืองยโสธรมาตั้งบ้านหนองคายขึ้นเป็นเมือง แต่เป็นทำเลดี กล่าว

กันว่าเคียวนี้ใหญ่โตกว่าเมืองอื่น ๆ บรรดาที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขงทุกเมือง
มีหมู่บ้าน ๔๒๑ หมู่ มีเรือน ๖๐,๐๔๔ หลังคาเรือน ราษฎร ชาย
๓๐,๓๑๑ หญิง ๒๙,๗๓๓ รวม ๖๐,๐๔๔ คน

สินค้าเข้าเมืองมาทางกรุงเทพฯ เป็นพื้น มีเครื่องผ้าเครื่องแพร
และเครื่องทองเหลืองเครื่องเคลือบต่าง ๆ สินค้าที่มาทางเขตฝรั่งเศส
ทางเมืองญวน มีสราและน้ำตาล ยีนคัม น้ำมันปืร์โตเลียม แก่น้ำมัน
ปืร์โตเลียมทราบว่ามีมาจากกรุงเทพฯ ทางปากลาย มาขายเป็นคราว ๆ

สินค้าออก ส่งลงไปขายทางเมืองนครราชสีมาและกรุงเทพฯ
มีแร่ ครั่ง กายาน ยางกะตังกะตั่ว ยาสูบ และเซาหนั่ง ครั่งและ
กายาน และยางกะตังกะตั่วรับมาจากหลวงพระบางโดยมาก สินค้า
จากหนองคายมีเกลือ ส่งไปขายเมืองเวียงขวางแลหลวงพระบางปี
ละมาก ๆ

สินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ พอลงได้ส่งไปขายฝั่งซ้าย ฝรั่งเศส
ยังไม่เก็บภาษีอะไร เว้นแต่ไม้ซีกไฟทองเสียภาษีแรง
เมืองโพนพิสัย

วันที่ ๗ มกราคม เป็นกำหนดจะล่องเรือจากเมืองหนองคาย แต่
ถูกฝนเวลาเช้าหมอกลงจัด คนอยู่ห่างกันเพียง ๖ ศอกก็แลไม่เห็นกัน
ต้องรอจนเวลาเช้าโมง ๔๐ นาที พอหมอกในลำแม่น้ำโขง^(๑) ค่อยจาง
จึงได้ลงเรือลาแครงเตย เป็นเรือสำหรับข้าราชการผู้ใหญ่ของฝรั่งเศส
ตั้งแต่เจ้าเวอเนอเยเนราลเป็นต้น ไปมาทางลำแม่น้ำโขง เก่งมีห้อง

(๑) เรืองแม่น้ำโขงนี้ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ใน
นิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องลักษณะแม่น้ำโขง

นั่งห้องนอนและห้องกินข้าว มีฉากพาด้านข้าง^๕ และครัวหุงต้มบริบูรณ์ทุกอย่าง^(๑) ส่วนเรือไฟลำเล็กสำหรับรับของที่เหลือบรรทุกเรือลำใหญ่ล่องตามมา การที่ล่องก็ตะขอยุ่พักแต่ในพระราชอาณาเขต เพราะเขาจักรับมีที่พักแรมทุกระยะตลอดทาง เป็นแต่ใช้พาหนะของฝรั่งเศส เขาให้นายพันตรี โนลั้งลงมาช่วยจนตลอดทาง ขณะเมื่อลงเรือมีข้าราชการและราษฎรมาส่งเป็นอันมาก พระกัณฐกษัตริย์โปรดประพรมน้ำมนต์บนร้านริมซุ้มประกอบบนตลิ่งทางลงเรือ พวกส่งให้ข้าว เรือลาแครงเตี้ยยั้งเป็นสลุต เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๕๐ นาที เรือใช้จักรออกจากท่า ราษฎรตามหมู่บ้านริมน้ำเมืองหนองคายมานั่งอยู่ริมตลิ่งเป็นหมู่ ๆ ตลอดไป เรือล่องลงมาถึงแก่งโคนเป็นทีแรก มีเทือกศิลาดานเล็กน้อย ไม่เป็นแก่งสำคัญอันใด ตามหาดและริมฝั่งน้ำราษฎรปลูกผักปลูกยาเป็นระยะ ๆ ไป บางแห่งก็ขึ้นป่าไม้ม้วน ในลำน้ำโขงมีจระเข้ และริมตลิ่งเห็นนกยูงบางแห่ง บางแห่งก็เห็นสิงห์ และบางแห่งที่ใกล้หมู่บ้านเห็นกระบือลงกินน้ำเป็นฝูง ๆ แลเห็นเครื่องกักปลาบาง นาน ๆ จึงเห็นเรือลำหนึ่งสองลำ รู้สึกว่าเปลี่ยนมาก เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาที ถึงเมืองโพนพิสัย (เขตเมืองหนองคายต่อกับเมืองโพนพิสัยที่ห้วยหลวง) พระยาพิไชยสรเดชได้ล่องหน้าลงมารับ แวะขึ้นคูเมืองโพนพิสัย แล้วไปบ้านพระยาพิไชยสรเดช พอหมดเวลาครึ่งชั่วโมงที่กำหนดไว้ ก็กลับลงเรือใช้จักรต่อไป เห็นภูเขาควาช้างฝั่งซ้ายอยู่ข้างหน้า ผ่านดอน (คือ

(๑) เรือลาแครงเตี้ยลำนี้ ต่อมารับนายพลฝรั่งเศสไปตรวจการที่เมืองหลวงพระบาง ขากลับล่องแก่งจันทกอไปโนน นายพลฝรั่งเศสก็ตายด้วย

เกาะ) คว่างกลี เวลาเช้า ๕ โมง ๕๐ นาที ถึงแก่งขเหยเป็นแก่งเล็ก
 เหมือนกัน แล้วถึงปากน้ำมิม เห็นภูเขาควายอยู่ข้างหลัง เวลาเที่ยงถึง
 เวินสุก (เรียกตามนามพระสุก ที่ว่าเจ้าอนุพามาจมนั้น) เห็นเทือกเขา
 ภูเขาอุโงโงทางไปเมืองเชียงขวางอยู่ทางฝั่งซ้าย แล้วถึงแก่งมะขามหวาน
 เวลาเที่ยง ๔๐ นาที ผ่านหน้าเมืองรัตนวาปีเลยปากน้ำคาดไปหน่อยหนึ่ง
 เวลาบ่ายโมงกับ ๕๐ นาที เรือกระแทบศิลาได้น้ำพอไต่ขึ้นเสียงก้าง และ
 เรือโคลงหน่อยหนึ่งแล้วแล่นต่อไป บ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที ถึงดอนจาว
 เป็นหาดทรายใหญ่ยื่นออกมา ผ่านปากน้ำกะมิง บ่าย ๒ โมงครึ่งถึง
 แก่งอาซอง เป็นแก่งใหญ่ค้งาม มีเทือกศิลาขวางน้ำออกมาทั้ง ๒ ข้าง
 เปิดช่องไว้แต่ตรงกลาง เหมือนกับคนแก่งทำไว้ เขาว่าหน้าน้ำๆ วนร้าย
 นัก แต่หน้าแล้งเรือเดินได้สะดวก ต่อลงมาถึงดอนไกรราช บ่าย ๒ โมง
 ๔๐ นาที แวะรับพันที่บ้านทอนาก้างฝั่งซ้าย มีพวกผู้ไทยคัดพันส่งเรือ
 ฝรั่งเศส คัดคนแรงให้ควมิกเมเตอร์ต่อ ๕๐ อัฐ (ในฝั่งโขงนี้ใช้เงิน
 บาทหนึ่งต่อ ๕๐ อัฐ) เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๐ นาที ออกเรือพอเห็นเชิง
 เขาภูเขาอุโงโงถึงปากน้ำทวย เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๕ นาที ถึงแก่งอาซอง
 เป็นแก่งใหญ่กว่าแก่งอาซอง และว่าหน้าน้ำๆ วนลงยากกว่าแก่งอาซอง
 ต่อมาถึงดอนไคเป็นหาดทรายใหญ่ บ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที ถึงแก่งปะคาง
 เป็นแก่งเล็ก ผ่านดอนกระต่ายถึงปากน้ำเงียบซึ่งเป็นทางลัดมาจากปาก
 ทวย เวลาบ่ายถึงบ้านบึงกาฬแขวงเมืองโพนพิสัย ขึ้นพักแรม ณ ที่
 พักริมหาด มีสะพานเรือทอดออกไป เรือเทียบได้สะดวก เรือกลไฟข้าม
 ไปพักรับพันฝั่งซ้าย

วันที่ ๘ มกราคม เวลาบ่าย ๔๕ นาที ไปหมู่บ้านบึงกาฬ
และวัด หลังบ้านออกไปถึงบึงกาฬ ราษฎรได้อาศัยใช้น้ำทุกฤดู
ราษฎรพากันมาส่งที่ริมตลิ่งเป็นอันมาก เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๕ นาที
ออกเรือลงต่อไป ถึงปากน้ำชั้นเห็นเขามู ผ่านคอนกำแพงเวลา
เช้า ๓ โมง ๑๐ นาที เรือติดตื้นที่ใกล้บ้านหนองทองทั้ง ๒ ลำ คน
เรือยาวเมืองหนองคายที่ตามมาข้างหลังพาหนั้น ได้ช่วยเข็นเรือให้ออก
จากที่ ออกได้ทีหนึ่งแล้วก็ออก ได้พาคนเพียรถอยเรือกันวันยังค่ำ
จนทางเสือเรือคด เรือลาแควนเคียวออกจากที่ตื้นได้เวลาบ่าย ๔ โมง
เศษ แต่เรือกลไฟเล็กซึ่งตามมามากำหนดหนึ่งคนน้ำลึกกว่า ได้เพียร
เข็นกันอยู่จนค่ำก็ออกไม่ได้ กับคนเรือต้องให้ท้ายคนและชะลอมาลง
เรือลาแควนเคียว เรือไฟลำเล็กจึงหลุดได้ ก็ต้องพักแรมในเรืออยู่ที่ใกล้
บ้านหนองทองคันหนึ่ง

เวลาบ่าย ๔ โมงระหว่างเวลาที่อุปตันพยายามจะถอยเรือจากที่ติด
ได้ขึ้นตลิ่งไปคุบนฝั่งแม่น้ำโขงครั้งที่แปดว่าจะเป็นอย่างไร เดินตรง
เข้าไปในป่าสัก ๑๐ เส้นแล้วจึงกลับมากับน้ำริมฝั่งแม่น้ำโขงไม่เป็นป่า
ใหญ่ มีต้นไม้สูงอย่างขอมๆ ขึ้นที่บ่ออยู่เพียงคันตลิ่ง ท่างเข้าไป
ไม่กี่เส้น พอพ้นคันตลิ่งก็ถึงที่ลุ่ม แลดูเป็นบึงยาวตลอดไปตามลำน้ำ
เขาวัวมักเป็นเช่นนี้จึงตั้งบ้านเรือนริมลำน้ำไม่ใคร่ได้

เมืองไชยบุรี^(๑) และท่าอุเทน

วันที่ ๙ มกราคม เวลาเช้าให้เรือยาวออกไปยังร่องน้ำก่อน ครั้น
เวลาเช้า ๒ โมงออกเรือเลียบชายหาดข้ามไปทางร่องน้ำฝั่งซ้าย เวลา

(๑) ปัจจุบันยุบเป็นตำบลไชยบุรี ขึ้นอำเภอท่าอุเทน

เข้า ๒ โมง ๔๐ นาทีถึงแก่งสะคอก เป็นแก่งใหญ่ มีศิลาในเว้งใหญ่
เรียกว่าวังธาตุ เพราะเหตุว่ามีเจดีย์อยู่บนศิลาก้อนใหญ่แห่งหนึ่ง
แต่เจดีย์นั้นพังเสียนานแล้ว เหลือแต่ฐานพอสังเกตได้ เขาว่าพวก
ชาวเมืองชลล่องในฤดูน้ำ ถึงแก่งนี้ต้องขึ้นคาน้ำที่ฐานพระเจดีย์
เป็นที่สังเกต ถ้าแน่นน้ำเพียงนั้นๆ ชลล่องได้ ถ้ากว่านั้นขึ้นชลล่อง
เรือล่มด้วยทนแรงน้ำวนไม่ไหว เวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาทีผ่านกอง
ศิลาที่เขางูกับเขากระดังงา และถึงปากเจ้าเขากระดังงา และถึง
ห้วยบึงปากเขาสองโพธิ์พิสัยกับเมืองไชยบุรีด้วยกัน ต่อลงมาถึง
ห้วยคอกไม้ เห็นเขาภูหลักพันลึกเข้าไป แลเห็นเขาภูวังอยู่ข้างขวา
ตรงบ้านห้วยสอก ระยะนั้นบ้านรายห่างๆ เห็นเรือพายเล็กๆ สองลำ
เมื่อจวนใกล้เมืองไชยบุรีไม่แลเห็นภูเขา เวลาบ่ายโมงหนึ่งกับ ๒๕ นาที
ผ่านคอนแพ่งเป็นระยะที่น้ำคั้น ร่องคดเคี้ยวเรือยาก บนเกาะมีไร่ยาสูบ
กลิ้ง บ่าย ๒ โมง ๒๐ นาทีถึงท่าบ้านพอก มีท่อนทาสีแดง สีดำหมาย
ร่องน้ำเป็นระยะไป กรมทางฝรั่งเศสกำหนดไว้สำหรับเรือไฟเดิน
ชาล่องเอาท่อนแดงไว้ช่วยท่อนดำไว้ขวา เวลาบ่าย ๒ โมง ๓๕ นาทีถึง
แก่งพง เป็นแก่งสำคัญ เติ่นเรือยากในฤดูน้ำน้อย เพราะศิลายู้อยู่ตื้น
เป็นหย่อมๆ เห็นได้บ้าง แลไม่เห็นบ้าง มีเต็มแม่น้ำ ระยะยาวสัก ๒๐ เส้น
เดี๋ยวนี้ฝรั่งเศสกำลังทำเครื่องหมายก่อหลักด้วยคอนกรีตบนศิลา หมาย
แดงดำบอกร่องให้เรือเดิน เวลานี้ยังไม่แล้วเสร็จ ต้องขอเรือแหวะ
ที่บ้านปางผิงขวา รับพื้นและรับคนนำร่องเป็นฝรั่งเศสขึ้นมาช่วยอีกคน

หนึ่ง เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๕ นาทีถึงบ้านพนมเหนือแล้วถึงบ้านพนมใต้
จึงส่งคนนำร่องกลับไป เวลาบ่าย ๕ โมงถึงเมืองไชยบุรี เรือเทียบ
ที่สะพานเรือก พระไชยราชวงศา^(๑) ผู้ว่าราชการเมืองไชยบุรีและกรรมการ
ลงมารับ เมื่อขึ้นบกมีพระสวดยังมงคล นักเรียนร้องคำโคลง
ทำนองชาวเมือง กำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรมารับมาก แต่มีเวลา
น้อยขึ้นบกเพียง ๑๐ นาทีต้องกลับลงเรือ เพราะจะรีบล่องให้ถึงที่แรม
ก่อนมืด เรือเดินผ่านปากน้ำสงครามแล้ว ถึงเมืองท่าอุเทนเวลา
ย่ำค่ำครึ่ง พอหมอกลงมืด ก็ปิดไฟไม่กล้าเอาเรือไฟไปจอดที่ท่าเมืองท่า
อุเทน ต้องเดินเรือไปตามร่องฝั่งซ้ายที่เคยเดิน ขออนุญาตจอดอยู่หน้า
เมืองฟองวินปากน้ำหินปูน ที่ตรงนี้มีโรงทหารและมีข้าหลวงรักษา
ราชการอยู่ แต่ไม่มีโรงคลังที่จะลบลูกเข้าไปได้ แต่เมื่อเรือถึงมืดเสีย
แล้วหาได้เห็นไม้พอเรือจอดเรียบริบรอยแล้ว พระศรีวรราช^(๒) ผู้ว่าราชการ
เมืองท่าอุเทนนำเรือดาวมารับ พายเลียบชายหาดข้ามไปฝั่งเมืองท่า
อุเทน ที่บนฝั่งจุดไฟรับ จนถึงกว่า ๕ วา แลดูเป็นแถวยาวสลับ
เป็นชั้นกันขึ้นไป มีนักเรียนร้องคำโคลงมงคล แลกรรมการกำนัน
ผู้ใหญ่บ้านราษฎรมารับเป็นอันมาก ที่พักแรมอยู่ใกล้ที่ว่าการเมือง
ตรงถนนหน้าท่าขึ้นไป มีถนนตัดเป็นสาย ๆ ระหว่างที่พัก และรายโคม
ไฟตามทาง เป็นที่พักอย่างสบายแห่งหนึ่ง

ที่เมืองท่าอุเทนนี้มีราษฎร ๒๐,๐๐๐ เศษ มีญวนมาจากเมืองตึงเง้
(เมืองเว้) มาตั้งบ้านเรือนอยู่ประมาณ ๒๐-๓๐ หลัง จำนวนคนราว

(๑) พระไชยราชวงศา (ท้าวโสม)

(๒) พระศรีวรราช (แก้ว)

สัก ๑๐๐ คน พวกญวนเหล่านี้เดินบกมาทางเมืองคำเกิดคำมวน หนทาง ๑๕ วันถึงเมืองท่าอุเทน หาเลี้ยงชีพด้วยการซื้อของจากเมืองหนองคายมาขาย ไม่ได้ตั้งทำไร่นาอันใด และมีเงินพอค้าประมาณ ๑๐ คนรับสินค้าจากเมืองหนองคายมาขาย และบรรทุกสินค้าไปขายเมืองหนองคาย สินค้ามีเร็วและยางกะตังกะตั่วกับเข้หนึ่งเป็นต้น สินค้ามาจากฝรั่งเศสไม่มีใครมีอะไร นอกจากน้ำมันปรีโคเลียม ซึ่งนาน ๆ มีมาครั้งหนึ่ง ได้ความว่าลงมาทางปากลาย ส่วนราษฎรชาวเมืองก็ทำนาแลผสมโคขาย ชาวเมืองท่าอุเทนว่าเป็นคนซื่อสัตย์โดยมาก แต่แต่งตัวอย่างชาวเมือง ภาษาพูดก็เหมือน ๆ กัน แต่เป็นสำเนียงเพี้ยนกันบ้าง พระศรีวราชนครเจ้าว่าพวกยอนเคิมอยู่เมืองไซบอร์เมื่อครั้งชนเมืองเวียงจันทน์กรั้นเสียเมือง พวกยอนก็หนีไปตั้งอยู่เมืองหลวงโป่งแสงทางเมืองคำเกิดคำมวน เมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชาไปตั้งอยู่ที่เมืองยโสธร ได้แต่งคนลงไปเกลี้ยกล่อมพวกยอนลงมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองท่าอุเทน ได้ความดังนี้

การบรรทุกสินค้าไปมาระหว่างเมืองท่าอุเทนกับเมืองอื่นที่อยู่ริมลำน้ำของ เคิมไม่มีหนทางเกวียนใช้แต่ทางน้ำ ขาขึ้นลำบาก แต่เดี๋ยวนี้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการ หัวเมืองรายทาง ได้ทำทางเกวียนเดินตลอดลุ่มแม่น้ำโขง แล้วข้าหลวงเทศาภิบาลจะตัดหนทางเกวียน จากเมืองท่าอุเทนให้ไปต่อกับเมืองหนองคาย ทางเมืองสกลนครหรือหนองหารต่อไป เพื่อเป็นการสะดวกแก่การค้าขาย

เวลาพักอยู่ที่เมืองท่าอุเทน ได้เห็นผ้าซึ่งเขานำมาบูโตะรับฝน
หนึ่ง เป็นผ้าปักไหมเบญจรงค์ลายทรงข้าวบิณฑ์ ขนาดผ้าห่มนอน
ฝีมือปักวิจิตรบรรจงมาก สังเกตได้ว่าเป็นของเก่า ไม่ต่ำกว่าครึ่ง
รัชกาลที่ ๑ และเป็นฝีมือช่างหลวงกรุงเทพฯ เห็นจะเป็นผ้าที่เจ้า
เวียงจันทน์ได้พระราชทาน ครั้นพวกเจ้าอนุหน้จากเวียงจันทน์ล่องน้ำโขง
ลงมา ผ้าผืนนี้จะตกถึงมือผู้ใดคนหนึ่งคงอยู่ที่นั่น เป็นของผู้ใหญ่บ้าน
ผู้หนึ่งว่าได้มาแต่ครั้งปู่ ซื่อไว้เป็นเวลา ๒๐ บาท เจ้าของจะให้ แต่
ได้คิดราคาราคาเงินให้ ๕๐ บาท จะเอามาทอดเกล้าฯ ถวาย

เมืองนครพนม

วันที่ ๑๐ มกราคม เวลาเช้าโมงหนึ่ง ราษฎรชายหญิงพากันมา
หาเป็นอันมาก พวกญวนและจีนพ่อค้าก็มาด้วย แล้วไปคุ้ข้าวเดบ้านเมือง
และตลาดของสดซึ่งอยู่หน้าท้าวหน้ จนเวลาเช้า ๓ โมงลงเรือกลไฟซึ่ง
ข้ามมาคอยรับที่หน้าเมือง เรือเดินตามทางซึ่งกรมการเมืองท่าอุเทนได้
หมายกรุยไว้ตั้งแต่วันก่อน ทางฝั่งซ้ายเห็นภูหินเหล็กไฟซึ่งมียอดเรียง
กันไป และไม่มีใครมีทันไม้ แม่น้ำตอนนั้นกว้างขึ้น เวลาเช้า ๔ โมงถึงเวิน
พระบาท เพราะมีก้อนศิลาอยู่ในน้ำมีรอยพอสम्मติว่าเป็นรอยพระบาท
เป็นที่นับถือนมัสการกัน แล้วถึงคอนโค่นมีวัดบาทหลวง มีเตาเผาปูน
ทางฝั่งซ้าย ทางฝั่งขวาเห็นบ้านสำราญ และเมืองอาจสามารถ^(๑) ซึ่งเป็น
เมืองเล็กเสมอคำล่อนหนึ่ง แล้วถึงบ้านหนองแสงมีวัดสังฆราชฝรั่ง
เศษ เรือจวนถึงหน้าเมืองนครพนม ที่เมืองยังบินสลุต เรือเทียบท่าเมือง

(๑) ภายหลังยุบเป็นตำบลอาจสามารถ ขึ้นอำเภอเมืองนครพนม

นครพนมเวลา ๕ โมงเช้า พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ ข้าหลวงบริเวณ
 ราชทูต^(๑) และพระยาพนมมนครานุรักษ์^(๒) ผู้ว่าราชการเมืองนครพนม
 พระยาสะตังศรีประวัติ^(๓) จางวางเมืองมุกดาหาร และพระอนุชาธิ
 วุฒาธิคุณ^(๔) ข้าหลวงเมืองมุกดาหาร พร้อมด้วยกรมการกำนันผู้ใหญ่
 บ้านนักเรียนและราษฎรเป็นอันมากมารับ เวลาขึ้นเรือลาแครงเคียวขึ้น
 สลุตด้วยเป็นเขตที่ให้เขาสูงเพียงนี้ บนบกพระสงฆ์สวดชัยมงคล นักเรียน
 ร้องคำโคลงทำนองซึ่งนิยมกันในพื้นเมือง และพวกญวนถือธงตีฆ้องกลอง
 เป็นกระบวนแห่มารับและตามมาด้วย เดินมาตามทางถนนริมลำน้ำมี
 ชาวเมืองรายทางตลอดไป เมื่อผ่านวัดมีพระสงฆ์สวดชัยมงคล ถึงที่
 พักซึ่งข้าหลวงบริเวณจัดรับอยู่ริมฝั่ง แต่ในที่ๆ มีลูกที่ปักเป็นลานใหญ่
 มีร่มไม้และเวลานั้นเป็นฤดูออก และมัสยิดพักอยู่เสมอ พอสบายก็
 เวลาเที่ยงเศษ ข้าราชการพ่อค้าและราษฎรประชุมพร้อมกันในปะรำข้าง
 ที่พัก เป็นการต้อนรับ

เวลาบ่าย ๓ โมง หลวงเอกอสา นายอำเภอเมืองอาจสามารถ
 นำพวกหญิงชาติแสกมา มีการเล่นซึ่งเรียกว่าเต้นสากให้ดู มีหญิง
 ๑๐ คู่ถือปลายไม้ยาวๆ พาดบนไม้ท่อนใหญ่ ๒ ท่อนนั่งตรงกันเป็นคู่ๆ
 จับไม้ที่ถือกระทบเป็นจังหวะพร้อมๆ กัน แล้วมีหญิงอีก ๒ คู่ผลัดกันเต้น

(๑) พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เลื่อง ภูมิรัตน) ต่อมาเป็นพระยาเพชรรัตน
 สงคราม สมุหเทศาภิบาลมณฑลมหาสารคาม

(๒) พระยาพนมมนครานุรักษ์ (กา พิมพานนท์ ณ นครพนม)

(๓) พระยาสะตังศรีประวัติ (เมฆ จันทรสาชา)

(๔) พระอนุชาธิวฒาธิคุณ (แพ ณ หอนงคาย)

ข้ามไปในระหว่างไม้ที่กระทบกันนั้น คนที่ถือไม้ร้องไห้ซ้วจังหวัะ
ไปก๊วย พวกแสบเห็นว่าเคิมมาจากเมืองแสบอยู่ทางเขาบรรทัดต่อแดน
ญวน ได้ตั้งภูมิลำเนาอยู่เมืองอาจสามารถมาช้านาน สืบต่อกันมา
หลายชั่วแล้ว แต่งตัวเป็นคนชาวเมืองพูดภาษาชาวเมือง และภาษา
แสบนั้นก็เป็ภาษาไทยอย่างหนึ่งไม่ผิดกันนัก (๑)

เวลาบ่าย พวกฝรั่งเศษที่เคิมส่งมาลากลับไป ได้ตอบแทนคุณ
และขอให้เขาชอบใจ โศกเวณเอนเอนอราลอีกครั้ง ๑ ถึงบ่าย ๔ โมง
สังฆราชปีโอ ซึ่งเป็นหัวหน้าบาทหลวงทั้งหลายในลุ่มน้ำโขง และบาท
หลวงอีก ๖ รูปมาหา ได้ความว่ามีคนเข้ารีตถือศาสนาคริสต์ทางฝั่ง
ซ้าย ๑,๕๐๐ คน ทางฝั่งขวา ๗,๐๐๐ คน สังฆราชคนนี้ได้คุ้นเคยกัน
มาแต่เมื่อยังเป็นเจ้าอยู่ที่เมืองจันทบุรี

เวลาบ่าย ๕ โมง ไปดูสถานที่ต่าง ๆ ในเมืองนครพนมจนถึงวัดโพธิ์
เวลากำมีหมอลำมาเป่าแคนร้องล่าวว่ากันระหว่างชายกับหญิง แล้ว
ราษฎรได้แห่ผ้าป่าซึ่งเรียวกัน ผ่านที่พักมาให้อนุโมทนาแล้วไปทอด
ณวัดต่าง ๆ ของผ้าป่าแต่งในกระเช้าปิดกระดาษสีต่าง ๆ แห่ห้อม
ล้อมกันด้วยไฟ และให้ร้องกันมาตามทาง คนในกระบวนประมาณ
๔๐๐ คน

วันที่ ๑๑ มกราคม เวลาเช้า ๒ โมง ไปดูวัดธาตุ แล้วขี่ม้าไปตาม
ถนนริมแม่น้ำโขงจนถึงทางสามแยกซึ่งเรียกว่าต้นเมือง มีถนนไปตาม
ริมน้ำสายหนึ่ง ถนนไปทางหลังบ้านราษฎรออกทุ่งถึงที่พักสายหนึ่ง แล้ว

(๑) พวกแสบ พวกเกลิง พวกย้อ ชนเผ่าต่าง ๆ เหล่านี้ สมเด็จพระยา
จักรพรรดิราชบุรุษ ทรงเล่าไว้ในนิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องคนต่างจำพวก

รุ่งเช้าวันที่ ๖ มกราคม ได้มาถึงเวลาเช้า ๔ โมงบ้าง บ่ายบ้าง ค่ำบ้าง เพราะมาอย่างรีบเร่ง

การเดินทางในลำแม่น้ำโขงมีเรือกลไฟ บริษัทฝรั่งเศส เดินทางอยู่ระหว่างเมืองเวียงจันทน์กับเมืองสุวรรณเขต ขึ้นลำหนึ่งลงลำหนึ่งทุกอาทิตย์ ได้ทราบว่ารัฐบาลออกเงินช่วยบริษัทปีละ ๔๐๐,๐๐๐ แฟรงค์ คนโดยสารมีเงินพอค่าใช้จ่าย ราษฎรที่จะไปมีน้อย

เมืองในพระราชอาณาเขตทางฝั่งขวาลำน้ำโขงนี้ มักมีถนนสายใหญ่ริมน้ำ หรือห่างจากน้ำขึ้นมาบ้างเพียงเส้นเดียว แล้วมีถนนซอยขึ้นไปถึงทุ่งหลังบ้านราษฎร ที่เป็นเมืองใหญ่เช่นเมืองหนองคาย เมืองนครพนมมีถนนซอยมากสาย ที่เป็นเมืองเล็กก็มีน้อยสายตามควรที่จะมี บ้านราษฎรอยู่ตามถนนมีบ้านเดี่ยว มีรั้วหมายเขตบ้านเป็นที่เรียบร้อย เรือราษฎรมักเป็นเรือนไม้สูงโตมาก หลังคามุงแฝก บางแห่งมุงด้วยไม้ไผ่หรือกระเบื้องไม้ ใต้ถุนเรือนมักมีที่ขอม้า และบางแห่งมีครกกระเดื่องตำข้าว และมักมียุ้งข้าวเล็กๆ หลังหนึ่งต่างหาก และที่เป็นบ้านนอกมีคอกกระบืออยู่ใต้ถุนเรือนด้วย แต่ร้านขายของมักเป็นเรือนชั้นเดียวอยู่ริมถนนใหญ่ ซึ่งเป็นทำเลผู้คนไปมามาก

เมืองนครพนมมีจำนวนคน ๒๑,๔๑๘ คน สินค้าเมืองนครพนม ส่วนสินค้าหาได้ในท้องที่ฝั่งขวามี เขา หนั ง เร่ว ยางกะตังกะตั่ว ขิง กับเกลือทำที่ริมลำน้ำสงครามแขวงเมืองท่าอุเทน เมืองอากาศอำนวย

สินค้าที่รับมาจากฝั่งซ้าย คือ หนั ง เขา เร่ว ยางกะตังกะตั่ว นอ งา เขาค้อน

สินค้าที่รับมาจากโคราช ค้ายเข็ด ผัวแพร เครื่องทองเหลือง
น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ

สินค้าจำหน่ายไปที่อื่น คือ สินค้าที่รับมาจากโคราช และเกลือ
นั้นจำหน่ายในพื้นที่เมืองตลอดไปจนฝั่งซ้าย สินค้านอกนั้นจำหน่ายไปส่ง
โคราช สินค้าฝั่งซ้ายขายข้ามมาทางนี้ ฝรั่งเศสเก็บภาษีสิบชักหนึ่ง
แต่ของฝั่งนี้เข้าไปยังไม่เก็บภาษี ของอื่นๆ นอกจากไม้ขีดไฟ ไป
ขายที่เมืองสุวรรณเขตเก็บภาษีสักกะโสฬส น้ำมันก๊าดขายที่
สุวรรณเขตเก็บภาษีสิบละเหรียญ ยาสุมไปขายสุวรรณเขตหนัก
๑๐ ชั่งเก็บภาษีเหรียญหนึ่ง ถึงของเหล่านี้นายตามฝั่งซ้าย ที่อื่นเหนือ
เมืองสุวรรณเขตขึ้นมา เช่นเมืองท่าแขก เมืองฟองวินไม่เก็บภาษี

สินค้าขาสุมซึ่งไปกรมหน้าด่านฝั่งโขง แรกก่อนเคยเป็นสินค้า
เมืองนครพนมส่งไปขายถึงโคราช เคยขึ้นขายกันแต่เพียงในพื้นที่เมือง
และขายไปมณฑลอีสาน แต่ไม่ส่งไปถึงโคราชเหมือนแต่ก่อน เพราะ
ราคาตกด้วยยาหนองค่อยลงไปขายมาก และยากรุงเทพฯ ขนมาทาง
รถไฟด้วย

สินค้าที่ฝรั่งเศสพาขึ้นมาขายทางเรือมีเหล้า น้ำมันก๊าด เหล้า
ราคาแพง ขายพวกฝรั่งเศสเองเป็นพื้น แต่น้ำมันก๊าด นั้นขายถูกกว่า
ทางฝั่งนี้ แต่กระนั้นก็ขายกันอยู่เพียงในเขตเมืองสุวรรณเขต ข้าง
เหนือขึ้นมาใช้น้ำมันก๊าดที่มาจากโคราช

วันที่ ๑๒ มกราคม เวลาอรุณ ๑๕ นาที ขี่ม้าจากที่พักเมือง
นครพนม เดินทางไปเมืองสกลนคร ไปตามทางสายโทรเลขเป็น

ป่าไม้เต็งรังเป็นพื้น บางแห่งออกทุ่งนาบ้าง ชำม่วยเล็ก ๆ บ้าง
เป็นหนทางขึ้นเนินโดยมาก ผ่านบ้านใหม่ บ้านโพนงาม บ้านนาทราย
ถึงบ้านคอนกู่เวลาเช้า ๒ โมง ระยะทาง ๒๗๒ เส้น มีที่พักผ่อนและมี
ราษฎรชายหญิงมากคอยรับมาก ตามทางที่มาทางบ้านนาทรายมีทราย
ขาวซึ่งอาจผสมทำแก้วได้ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งเดินทางต่อไปตาม
ทางสายโทรเลข เป็นทางขึ้นเนินลงเนินป่าไม้เต็งรัง และมีทางเล็ก ๆ
เข้าไปในหมู่บ้านซึ่งอยู่ลึกเข้าไป คือ บ้านแฝง บ้านไฟ บ้านนามน และ
ชำม่วยหลายแห่ง คือ ห้วยแดง ห้วยเพ็ง ห้วยคำ ห้วยลำโฮง แล้ว
ถึงห้วยบังกอบ้านกุดจุก ถึงที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง ระยะทาง
๓๘๓ เส้น รวมระยะทางเดินทาง ๖๕๕ เส้น กำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎร
มากคอยรับ ชาวบ้านนั้นเป็นพวกเกลิง แต่อยู่มาช้านานหลายชั่วคน
แล้ว จนไม่รู้ว่าเป็นพวกเกลิงมาจากไหน ชายบางคนไว้ผมมวย บาง
คนไว้ผมประบ่า และสักเกมเป็นรูปนาค หญิงบางคนไว้ผมสูง แต่โดย
มากแต่งตัวตามธรรมเนียมคนพื้นเมือง

เมืองกุสุมาลย์มณฑล

วันที่ ๑๓ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากกุดจุกทางขึ้นเนินป่าไม้
เต็งไปตามทางสายโทรศัพท์ ถึงห้วยหินสะแนเวลา ๒ โมงเช้า
๑๕ นาที ระยะทาง ๔๑๐ เส้น มีราษฎรมากคอยรับ ผู้ใหญ่บ้านผู้หนึ่ง
ชักได้นกอินทรีคู่หนึ่งมาให้ ในหมู่บ้านมีคนไทยโย้ยคนหนึ่งแต่ง
ตัวอย่างคนพื้นเมือง ว่ามาจากเมืองอากาศอำนวย กับมีพวกกะโซ้

ซึ่งจะได้พบต่อไปมาด้วย เวลาเช้า ๓ โมง ๔๐ นาทีออกจากห้วยหิน
 สะแนขึ้นโคกไม้เต็งรังต่อไป เข้าเขตเมืองโพธิ์ไพศาลซึ่งเป็นเมือง
 เล็ก ๆ อย่างตำบลก้านันแห่งหนึ่ง แต่ทางที่มานั้นไม่ได้ผ่านบ้านผู้คน
 แล้วข้ามห้วยทวยเขตเมืองโพธิ์ไพศาล กับเมืองกุสุมาลย์มณฑลต่อกัน
 เวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาทีถึงที่พักแรม ณ เมืองกุสุมาลย์มณฑล ระยะ
 ทาง ๒๖๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๖๒๐ เส้น พระอรัญญาสา^(๑) ผู้ว่า
 ราชการเมืองกุสุมาลย์ กับกรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรชาย
 หญิงพากันมารับเป็นอันมาก ชาวเมืองนี้เป็นชาวที่เรียกว่ากะโซ่ เกิม
 มาจากเมืองมหาไชยกองแก้ว ผู้หญิงไว้ผมสูงแต่งตัวนุ่งซิ่นสวมเสื้อ
 กระบอก ย้อมคราม หมวกแถบ ผู้ชายแต่งตัวอย่างคนชาวเมือง แต่
 เกิมว่านุ่งผ้าซิ่นเดี่ยวไว้ชายข้างหน้าชายหนึ่ง ข้างหลังชายหนึ่ง มีภาษา
 ที่พูดคล้ายสำเนียงมอญ แล้วพากันชามมีการเล่น เรียกว่าสะลา
 ก็คือมีหม้อตุงกลาง แล้วคนคนหนึ่งคนหนึ่ง คนสะพายหน้าไม้และลูก
 สำหรับยิงคนหนึ่ง คนตีฆ้องซึ่งเรียกว่าพะเนาะคนหนึ่ง คนถือไม้ไผ่
 ท่อนสามปล้องสำหรับกระทุ้งคนเป็นจังหวะสองคน คนถือซามสองมือ
 สำหรับตีตเคียนรำคนหนึ่ง คนถือก้นตะแกรงชาสองมือสำหรับรำคน
 หนึ่ง แล้วคนถือมีดถือส่วทักสำหรับเคาะจังหวะคนหนึ่ง รวม ๘ คน
 เดินร้องรำเป็นวงเวียนไปมาพอได้พักหนึ่งก็ดื่มและร้องรำต่อไป กลุ่ม
 กันเองไม่ใคร่อยากเลิก เวลาเลิกแล้วก็ยังพ้องกันเรื่อยตลอดทางไป
 พวกชาวกะโซ่นักินอาหารไม่ใคร่เลือก มีเรื่องเล่ากันว่าเมื่อกรมหลวง
 ประจักษ์ ฯ เป็นข้าหลวง พระอรัญญาสา ผู้ว่าราชการเมืองกุสุมาลย์คน

(๑) พระอรัญญาสา (ปาน)

นี้ไปเผ่า ๆ รับสั่งไต่ถามถึงขนบธรรมเนียมของพวกข้ากะใช้ ไล่เลี้ยง
กันไปจนถึงอาหารที่ชอบบริโภค พระอรัญญาสาทูลว่า “ชอบเจียะจ่อ”
(คือชอบบริโภคเนื้อสุนัข) ไม่ทรงเชื่อพระอรัญญาสารับจะบริโภค
ถวายทอดพระเนตร จึงให้ไปหาเนื้อ “จ่อ” มาเลี้ยง นัยว่า เมื่อ
พระอรัญญาสารับบริโภคเนื้อจ่อนี้ พวกข้างในตำหนักอยู่ไม่ได้ ถึงต้อง
วิ่งหนี เล่ากันดังนี้

เวลาบ่าย ๔ โมงไปทั่วทุกกลาง มีพระ ๔ รูป เณร ๓ รูป วัดใน
มณฑลนี้มีที่พระอยู่กรรม เรียกว่า “พลวง” เป็นพระพุทธรูปเล็กๆ พ้น
ปากเฉพาจะนอนคนเคียวเหมือนอย่างพระพุทธรูปเอวียน มีวัดละหลายๆ หลัง
มักทำรายไปรอบโบสถ์ เวลาเช้าพระภิกษุไปอยู่กรรม เขาว่ามัก
มีคนศรัทธาไปปฏิบัติ ถือกันว่าได้บุญมาก แล้วไปตมบ้านราษฎรจนถึง
ทุ่งนาริมห้วยเสือพลอ เมืองกุสุมาลย์มณฑลนี้ เดิมเรียกว่าบ้านกุดमार
ยกขึ้นเป็นเมืองขึ้นเมืองสกลนคร เห็นจะเป็นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ราษฎร
ชาวเมืองมีจำนวน ๒๑๗๑ คน เลี้ยงโคกระบือและสุกรเปิดไถถึงได้ขาย
แก่คนเดินทางบ้าง กับทำนาและข้าวไร่พอเลี้ยงกันเอง

เมืองสกลนคร

วันที่ ๑๔ มกราคม เวลาอรุณ ออกจากที่พักเมืองกุสุมาลย์
มณฑล ถึงห้วยหลวงซึ่งเป็นเขตเมืองกุสุมาลย์กับเมืองสกลนครต่อกัน
หลวงพิสัยสิทธิกรรม ข้าหลวงบริเวณสกลนครมาคอยรับ มีราษฎร
ชายหญิงมารับด้วย เดินทางต่อไปถึงทางแยกที่ตัดใหม่ไปท่าแร่ แยก

จากทางสายโทรศัพท์มาถึงตำบลบ้านท่าแร่ มีราษฎรมากอยรับอีกเป็นอัน
 มาก แลเห็นมีวัดโรมันคาทอลิก เรียกชื่อว่า “เซนต์ไมเคิล” โบสถ์ก่อ
 ผนังด้วยศิลาแดง เพราะตำบลท่าแร่มีศิลาแดงมาก บาทหลวงโยเซฟ
 คอบบุรีเออ ซึ่งมาสอนศาสนาอยู่ ๒๒ ปีเศษแล้ว กับบาทหลวงผู้ช่วยอีก
 ๒ คนได้มากอยรับ แล้วเชิญเข้าไปบนที่อยู่อันเห็นบาทหลวงรูปหนึ่งบ้วน
 เป็นไขจนผิวเหลือง จึงให้หมอแบรคคอกไปตรวจและให้ยาด้วย ที่วัด
 บาทหลวงท่าแร่มีผู้นับเข้ารีต ๑๖๖ คน คนพื้นเมือง ๑๕๐๔ คน ระยะ
 ทางตั้งแต่เมืองกลสมายมาบ้านท่าแร่ ๕๐๖ เส้น ถึงเวลาเช้า ๓ โมง
 เศษพักกินข้าวเช้าแล้ว เวลาเช้า ๔ โมงลงเรือข้ามหนองหารไปขึ้นฝั่ง
 เมืองสกลนคร หนองหารเมืองสกลนครกว้างใหญ่ไพศาลมาก มีเขา
 ภูพานอยู่ข้างตะวันตกเป็นเขาเทือกยาว ในหนองมีเกาะเรียกว่า ดอนตา
 กราม และดอนสวรรค์ เห็นฝั่งมาฝั่งใหญ่ ๆ และฝั่งโคกระบืออยู่ริมฝั่ง
 เป็นแห่ง ๆ ไป เวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาทีถึงฝั่งเมืองสกลนคร ระยะ
 ทางข้ามหนองประมาณ ๒๐๐ เส้น พระยาประจันตประเทศธานี ผู้ว่าราชการ
 เมือง กรมการกำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรมากอยรับที่ท่าขึ้น มีพระสวค
 ชยันโตและยิงสลุต และมีราษฎรชายข้างหนึ่ง หญิงข้างหนึ่งมากอยรับ
 เป็นแถว ยาวตลอดไปประมาณคน ๓,๐๐๐ เศษ ถึงที่พักซึ่งอยู่ในหมู่
 ที่ว่าการบริเวณ เวลาเที่ยงครึ่งมีการประชุมข้าราชการและพ่อค้าราษฎร
 ต้อนรับในปะรำใหญ่ เมื่อเสร็จการพิธีแล้ว ไปดูสระกะพังทองซึ่งมีบัว
 แล้วไปทั่ววัดพระธาตุเชิงชุม มีพระเจดีย์ยอดปิณฑทองแต่เป็นของก่อสุม
 เทวสถานของเก่าของพวกขอม ยังแลเห็นของเดิมได้ถนัด เวลาบ่าย

๕ โมงเดินไปคูบริเวณเมือง และแวะบ้านพระยาประจันตประเทศธานี เวลาข้าราชการเห่ผ้าป่าเรียไรผ่านมาหน้าที่พักให้อนุโมทนาเหมือนที่เมือง นครพนม

เมืองสกลนคร^{๕๗}เป็นเมืองโบราณแต่ครั้งขอม แทร่ร้างไปเสียพังกลับ^{๕๘} ตั้งเป็นเมืองขึ้นอีกชั้นหลัง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มีท้องตราเก่า พระยา^{๕๙} ประจันตประเทศธานีรักษาไว้ฉบับ ๑ ได้ความเรื่องตั้งเมืองสกลนครและ^{๖๐} เมืองอื่น ๆ ในมณฑล^{๖๑}เป็นเรื่องน่าพิศวง คือเมื่อครั้งเมืองเวียงจันทน์^{๖๒} เป็นชนบท กองทัพกรุงเทพฯ^{๖๓} ขึ้นไปปราบปรามได้เมืองเวียงจันทน์กวาด^{๖๔} คนลงมาเป็นเชลยแล้ว โปรตให้แบ่งราชการทางหัวเมืองที่ไม่ได้เป็นชนบท^{๖๕} ไปตั้งเมืองในเขตเวียงจันทน์ที่ได้ คือเมืองหนองคายเป็นต้น ผู้คนทาง^{๖๖} ข้างใต้ลงมาเบาบางไป และครั้งนั้นปรากฏว่าพวกราชการทางมณฑล^{๖๗} นั้นไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ทางหัวเมืองก่อแคนญวน^{๖๘} ตั้งแต่ครั้งกองทัพไทย^{๖๙} ไปตีเมืองเวียงจันทน์ครั้งกรุงธนบุรีและครั้งหลังนั้นอยู่เป็นอันมาก จึง^{๗๐} โปรตให้ไปเกลี้ยกล่อมพวกหัวพระยาหัวหน้คนที่หนีไปนั้น มีใครสมัคร^{๗๑} กลับมาก็กทรวงตั้งให้มียศศักดิ์เป็นตำแหน่งเจ้าเมืองกรมการ ยกที่ร้างตำบล^{๗๒} ต่าง ๆ ขึ้นเป็นเมือง พวกหัวพระยาเหล่านั้นเมื่อไปตั้งอยู่ที่เมืองใหม่^{๗๓} จึงไปเกลี้ยกล่อมพวกพ้องของตัวทางฝั่งซ้ายกลับมา ครั้นกิตติศัพท์ปรากฏ^{๗๔} ก็มีพวกหัวหน้ที่อยากจะเป็เจ้าเมืองมากขึ้น พวกนั้นกลับมาสามัคคี ก็^{๗๕} โปรตให้เป็นเจ้าเมือง และตั้งเมืองอื่น ๆ ขึ้นอีกต่อไป ด้วยเหตุนี้ที่ร้าง^{๗๖} จึงกลับเป็นเมืองขึ้น บางทีถึงแย่งที่กันตั้งเมือง ตั้งปรากฏเช่นกล่าวมาที่^{๗๗} เมืองไชยบุรี พวกชาวเมืองท่าอุเทนเดิมอพยพกลับมาจะมาอยู่เมืองท่า

อุเทน มีพวกอื่นมาตั้งอยู่เสียก่อนแล้ว พวกชาวท่าอุเทนเดิมจึงต้องตั้งอยู่
เมืองไชยบุรีจนทุกวันนี้ วิธีตั้งเมืองดังกล่าวมานี้เป็นประโยชน์ตลอด
รัชกาลที่ ๓ ครั้นภายหลังเมื่อคนที่แตกฉานชำนาญขึ้นกลับมายังฝั่งนี้โดย
มากแล้ว พวกท้าวพระยาในเมืองที่ตั้งใหม่อยากจะให้เป็นเจ้าบ้านเจ้า
เมือง ขอคุมสมัครพรรคพวกของตัวไปตั้งเมืองอื่นอีก จึงได้ตั้งเมืองใหม่
ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ จนความปรากฏว่าวิธีการตั้งเมืองใหม่ในชั้น
หลัง เป็นแต่แย่งกันแย่งท้องที่กันในพระราชอาณาเขตตนเอง จึงโปรด
ให้เลิกวิธีตั้งเมืองใหม่ทางมณฑลนี้เสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕ (๑)

เมืองสกลนครตั้งอยู่บนเนินลาด มีถนนกว้างใหญ่หลายสาย และมี
มีถนนซอยขึ้นไป ระหว่างหมู่บ้านเป็นทางสี่แยกหลายแห่ง บ้านเรือน
ราษฎรมีรั้วไม้จริง และเป็นเรือนฝากระดานหลังคากระเบื้องไม้โดยมาก
นับว่าเป็นเมืองที่มั่งคั่งยิ่งกว่าหัวเมืองที่ผ่านมาแล้วโดยมาก แต่เชื่อว่า
อากาศที่เมืองหนองคายไม่ได้ เพราะถึงฤดูฝนลมพัดมาจากเขาภูพานมัก
มีความชื้น ราษฎรพลเมือง ๔๕,๒๓๔ คน เป็นไทยต่าง ๆ หลายชนิด
คือ พวกผู้ไทย ไทยเกลี้ยงซึ่งมาจากเมืองกะตาก และไทยย้อ ไทยโย้ย
เป็นต้น เรื่องคนชาติต่าง ๆ ทางมณฑลเหล่านี้ ข้าพเจ้าได้ลองสอบทาง
ภาษาทุกพวกที่ได้มาพบ คือให้นับตามภาษาของเขาตั้งแต่ ๑ ไปจน ๑๐
แล้วจดไว้พิเคราะห์ดู เห็นมีแต่นับอย่างภาษาไทยกับภาษาเขมร ๒ อย่าง

(๑) เรื่องตั้งเมืองในภาคอีสานนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรง
ชี้แจงเหตุผลไว้ในหนังสือตำนานสมเด็จฯ ฉบับวันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ และ
เมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๘

เท่านั้น จึงสันนิษฐานว่าคงจะเป็นเชื้อสายไทยพวก ๑ เชื้อสายขอม
พวก ๑ ที่มาเรียกชื่อเป็นพวกนั้นนี้ต่างกันไปเป็นหลายพวก เห็นจะเกิด
แต่อยู่แยกย้ายต่างถิ่นฐานกันนานเข้า ก็รู้สึกต่างกันไป แต่ความจริง
คงอยู่ในเป็นไทยชาติ ๑ เป็นขอมชาติ ๑ เท่านั้น

การทำมาหาเลี้ยงชีพของชาวเมืองสกลนคร มีการผสมม้า ผสมโค
กระบือ ทำเกลือ หาแร่ และพริกขึ้นบ้าน ยางกะตังกะทิว และปลา
ต่าง ๆ ซึ่งเป็นสินค้าใหญ่ เกลือส่งไปขายตามลำน้ำโขง ปลาขายเข้าไป
ในที่ดอน ๆ ของอื่น ๆ ขายส่งลงไปเมืองนครราชสีมา และรับสินค้า
กรุงเทพ ฯ มาทางเมืองนครราชสีมา ไม่มีสินค้ามาจากลำน้ำโขง

วันที่ ๑๕ มกราคม ข้ามาที่บ้านนาเวง ระยะทาง ๑๕๐ เส้น ไป
ตามถนนขอมสร้างไว้แต่ครั้งบรรพ มีสะพานหินเป็นสะพานศิลาแดง
ฝีมือขอมทำดินาคูอยู่แห่ง ๑ เป็นของสมัยเดียวกับเทวสถาน ที่ตำบล
นาเวงมีเทวสถานเรียกว่า “อรติมายานารายณ์เจงเวง” ตั้งอยู่บนเนินซึ่ง
มีซุ้มไม้ร่มรื่นดี ข้าหลวงบริเวณได้นคราษฎรมาออกกร้านขายผ้าพรรณ
ต่าง ๆ ซึ่งเป็นฝีมือชาวสกลนคร ณ ที่นี้ด้วย ค่อยจนเวลาเช้า ๔ โมง
จึงกลับ

เวลาบ่าย ๓ โมง มีการประชุมบายศรีที่ปะรำ มีผู้เฒ่ากล่าวคำ
ไชยมงคล ๓ คน ว่าความต่าง ๆ กัน พร้อมกันทั้ง ๓ คน แล้วพระยา
ประจันตประเทศธานี ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ศาลท้ายผูกข้อมือ ต่อไปมีการแห่

บั้งไฟมาจากที่ริมหนองหารที่ลานใหญ่ตรงที่พัก ราษฎรชายหญิงได้มา
เข้ากระบวนแห่และให้ร้องเอิกเกริกมาก กว่าจะจุดบั้งไฟหมดก็พอค่ำ

วันที่ ๑๖ มกราคม เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกา ออกจากเมืองสกลนคร
ผ่านวัดพระธาตุ ตามทางที่มีทุ่งนาเกลือ มาทางบ้านงิ้วคอน บ้าน
พังเม็ก บ้านทับสอ บ้านกุสนาม บ้านขามเฒ่า บ้านปากกล้วย แล้วเข้าตง
หนองเต็น ซึ่งเป็นป่าไม้เล็กหลายอย่างต่างกัน มีต้นยางใหญ่ ๆ บ้าง
เป็นทางร่มรื่นและงามดี พ้นคองมาตามโคกแล้วถึงท่ามะไฮซึ่งเป็นที่ลุ่ม
แล้วขึ้นโคกมาข้ามห้วยฟุ้งที่ตำบลวังข้อมีที่พักร่อน ถึงเวลาเช้า ๒ โมง
๔๐ นาฬิกา ระยะทาง ๔๐๘ เส้น มีราษฎรชายหญิงเป็นพวกไทยกะตาก
ไทยเกล็ง หญิงบางคนไว้ผมสูง บางคนตัดผมสั้น เวลาเช้า ๔ โมง
เดินทางต่อไปตามทางป่าไม้เล็ก มาเหนื่อยหนึ่งแล้วออกทุ่งมาตามบ้าน
โพนทอง บ้านพง แล้วมาถึงหนองเหียนที่พักแรมเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง
ระยะทาง ๓๐๔ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๗๑๒ เส้น มีราษฎรชายหญิง
ประมาณ ๔๐๐ คนมารับ ชาวบ้านนี้เป็นคนไทยโดยมาก และหญิง
เกล้าผมสูงเป็นพื้น

วันที่ ๑๗ มกราคม เวลาบ่าย ๑๐ นาฬิกาออกจากที่พักแรม
ตำบลหนองเหียนไปตามทางทุ่งนา ระยะทาง ๓๕ เส้นถึงห้วยยาง เขต
เมืองสกลนครกับเมืองมุกดาหารต่อกัน ข้ามห้วยยางมาตามทุ่งบ้านหนอง
บ่อ บ้านบอน บ้านเผือ บ้านตุ้ม บ้านก้านเหลืองจนถึงทุ่งบ้านนาแก
ระหว่างทางต่อจากห้วยยาง ข้ามห้วยก้านเหลืองห้วยสีกัน ตามทุ่งนาที่
มีต้นไม้เป็นแห่ง ๆ มีโคกบ้าง แลเห็นทิวไม้รอบค้ำ แลเห็นเขา

ภูพานข้างขวามือตลอดมาจนถึงบ้านนาแกที่พักร้อน ถึงเวลาเช้า ๒ โมง ๑๐ นาที ระยะทาง ๓๗๕ เส้น นาที่ผ่านมาเป็นท้องที่นาดี และที่บ้านนาแกมีหมากมีมะพร้าวบริบูรณ์ ตามระยะทางที่มาเมื่อใกล้หมู่บ้าน มีราษฎรมาตั้งร้านพักมีโอ่งน้ำ และ มะพร้าวอ่อน สำหรับรับรองคนเดินทางมาเป็นระยะ ๆ หลายแห่ง บางแห่งมีหมู่บ้านราษฎรก็ออกมาต้อนรับมาก ๆ พักที่บ้านนาแก ครั้นเวลาเช้า ๓ โมงครึ่งออกจากที่พักร้อน บ้านนาแกมาตามทุ่งบ้านต้นไทร ทุ่งบ้านพื้มาท่า ทุ่งนาบ้านปากบัง ทุ่งหนองแก่งทรายข้ามลำน้ำกาว้วยสะพานเรือที่บ้านนาตาล ซึ่งเป็นเขตเมืองมุกดาหารกับเมืองเรณูนครต่อกันถึงบ้านนาตาลเวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที ระยะทาง ๓๐๘ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๖๘๖ เส้น มีที่พักแรมอยู่ใกล้ลำน้ำกาว้วยหมู่บ้านราษฎร ชาวบ้านเป็นผู้ไทยโดยมาก มีพวกกะโซ่พวกเกลี้ยงปนบ้าง ราษฎรบ้านใกล้เคียงพากันมาหาหมากต่อมาก และมาเนือง ๆ ไปจนถึงเจ้าจันเย็น ได้ให้หมอตระเวนที่จับไขและแจกยาเหมือนทุก ๆ แห่งมา ในหมู่บ้านราษฎรที่มาหาหมาก ๓ คน ซึ่งมารับซื้อกระบือลงไปขายข้างใต้ ได้ถามถึงหนทางที่ไป ว่าลงทางช่องตะโก เพราะเป็นทางที่มีน้ำบริบูรณ์กว่าทางอื่น กระบือที่พาลงไปปีละครั้ง อยู่ในระหว่างเดือน ๓ เดือน ๔ คราวหนึ่งถึง ๘๐๐-๕๐๐ ตัว ลงไปขายทางเมืองพนมसारคาม เมืองพนัสนิคมบ้าง ไปเมืองมินบุรีบ้าง และกรุงเก่าบ้าง ได้ถามถึงการพิทักษ์รักษากระบือเวลาเดินทางเปลี่ยว ว่าใช้กระบือนอนเฝ้ารายกันเป็นวงรอบฝูงกระบือ ถ้าจะมีคอกสำหรับกระบือ

พัก ควรมีที่พักค้างแรมหนึ่ง กลางเขาแห่งหนึ่ง และเชิงเขาอีกแห่งหนึ่ง และที่ ๆ ต้องการน้ำเวลานั้น คือในเขตมณฑลปราจีนบุรีที่เชิงเขา ลงช่องตะโกแล้วแห่งหนึ่ง ที่ละหานทรายแห่งหนึ่ง ได้ความดังนี้

เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ไปที่ท่าหน้าท่าตลิ่งสูงเป็นทรายลาดลงไป เวลานั้นทางน้ำที่ท่าสะพานเรือกว้างประมาณ ๑๕ วา ถ้าเวลาฤดูน้ำ ๆท่วมตลิ่งขึ้นมากว่าถึง ๒ เส้น ไปที่วัดบ้านลาด พบพระอภัยมณี ๕ รูปมาจากวัดบ้านของ หนทางเดินประมาณเข้าหัวสายเพื่อจะได้มา คุยเจ้านาย

วันที่ ๑๘ มกราคม เวลาอรุณออกจากที่พักบ้านนาลาด เดินตาม ทางในทุ่งและในป่าโดยลำคัมภีร์ ระยะทาง ๒๘๕ เส้นถึงเมืองเรณูนคร(๑) เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาที มีราษฎรชายหญิงมารับเป็นอันมาก เมืองเรณูนครนี้เดิมชื่อบ้านคงทวย ตั้งเป็นเมืองขึ้นเมืองนครพนมในรัชกาลที่ ๓ สังกัดผู้คนแต่งตัวสะอาดเรียบร้อยดีกว่าทุกแห่งที่ได้ผ่านมาแล้ว พลเมืองเป็นผู้ไทยโดยมากมีจำนวน ๑๑,๙๘๖ เป็นที่ดอน ใช้น้ำบ่อแต่ที่นาดี ชาวบ้านมีฝีมือทอผ้าดี กับมีการผสมโคกระบือนำไปขายถึงเมืองมรแมน เดินทางช่องสระผมผ่านไปทางมณฑลเพชรบูรณ์ข้ากลับซื้อสินค้าจากเมืองมรแมนมาขายที่นึ่งมีผ้าค้ายไหมเครื่องแต่งตัวแปลก ๆ พักกินข้าวเช้าแล้วไปที่วัดกลาง มีโบสถ์สร้างใหม่เป็นรูปโบสถ์อย่างพม่า เพราะ

(๑) ภายหลังยุบเป็นตำบลเรณู ขึ้นอำเภอธาตุพนม

ขุนสฤษดิ์เรณู พ่อค้า ซึ่งนำโคกระบือไปขายเมืองมรแมนเลียนแบบมาจาก
พม่า แล้วไปหมู่บ้านราษฎรคนหนึ่งจึงขี่ม้าเดินทางต่อไป เดินตามทุ่งและ
ตามทางในป่าถึงทุ่งบ้านพระ กลางทุ่งมีราษฎรคอยอยู่มาก ต้องพักรับ
คอกไม้รูปเทียนตามประสงค์ของราษฎรคนหนึ่ง แล้วไปแหว่ที่วัดเก่ามี
โบสถ์ร้างมีพระพุทธรูปใหญ่หน้าตักประมาณ ๔ ศอกองค์หนึ่งอยู่ใกล้ทาง
เดินทางต่อมาทางบ้านเลาถึง บ้านหนองหอย ท่าแล บ้านหนองหอยทุ่ง
แล้วถึงบ้านหัวบึง แล้วถึงบ้านธาตุเห็นฝั่งแม่น้ำโขง เดินตามทางริมน้ำ
มาจนถึงท่าตรงพระเจดีย์ธาตุพนมเวลาเช้า ๕ โมง ระยะทาง ๓๐๐ เส้น
รวมระยะทางวัน^{นี้} ๕๘๕ เส้น พระยาพนมมนตรารักษ์และกรมการมาคอย
รับ มีพระสวดยมมงคล แล้วเดินตามถนนที่ตรงขึ้นไปถึงพระธาตุ ทาง
ยาวประมาณ ๑๔ เส้น หมัสการพระธาตุแล้ว มายังที่พักซึ่งอยู่นอก
บริเวณวัดข้างคานไค มีราษฎรทำบดใกล้เคียงพากันมาทามากต่อมาก
เหมือนอย่างมีนักชกชกสำหรับ^{นี้} และตระเตรียมกันจะแห่ปราสาทผึ้ง
และจุดคอกไม้เพลิงให้อนุไมทนาด้วย

เวลาบ่าย ๔ โมง ราษฎรแห่ปราสาทผึ้งและบั้งไฟเป็นกระบวน
ใหญ่เข้าประตูศาลาพระเจดีย์ด้านตะวันตก แห่ประทักษิณองค์พระธาตุ
สามรอบ กระบวนเหล่านี้ คือ ผู้ชายและเด็กเดินข้างหน้าหมู่หนึ่ง
แล้วมีพิณพาทย์ ต่อไปถึงบุษบกมีเทียน^{นี้}ผึ้งใหญ่ ๔ เล่มในบุษบก
แล้วมีรถบั้งไฟ ต่อมา^{นี้}ปราสาทผึ้ง คือแต่งหยวกกล้วยเป็นรูปปรา
สาท แล้วมีคอกไม้ทำด้วย^{นี้}ผึ้งเป็นเครื่องประดับ มีพิณพาทย์ ม้อง
กลองแวงคลอ้มแห่มา และมีชายหญิงเดินตามเป็นตอน ๆ กันหลาย

หมู่ และมีกระจากประทับประคองอย่างกระจากผ้าป่าห้อยค้ายไส้เทียนและ
ใหม่เช็ด เมื่อกระบวนแห่เวียนครบสามรอบแล้ว ได้นำปราสาทผึ้งไปตั้ง
ถวายพระมหาธาตุ ราษฎรก็นั่งประชุมกันเป็นหมู่ ๆ ในลานพระมหาธาตุ
คอยข้าพเจ้าจุดเทียนนมัสการ แล้วรับศีลด้วยกัน พระสงฆ์มีพระครู
วิโรจน์รัตโนบล เป็นประธาน เจริญพระพุทธมนต์ เวลาค่ำมีการเดินเทียน
และจุดบั้งไฟดอกไม้พุ่ม และมีเตาหัดกัณฑ์หนึ่ง

พระธาตุพนมมีขนาดพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช ยอดหักมุม
ทองคำอย่างเดียวกัน แต่รูปเป็นพระเจดีย์สี่เหลี่ยม รูปทรงแปลกไม่
เหมือนเจดีย์แห่งใด ๆ แต่ทรวดทรงงามดี ของเดิมก่อด้วยอิฐขัดไม่ถือ
ปูน แกะลายและรูปภาพในคำอิฐก็เกี้ยว กล่าวกันว่าเดิมก่อด้วยอิฐดิบ
แกะลวดลายเสร็จจึงเผาสุ่มให้เป็นอิฐสุกทั้งองค์พระเจดีย์ ฝีมือทำงาน
ประณีตหนักหนา^(๑) มีแผ่นศิลาจารึกแผ่นหนึ่งเป็นอักษรลาว มีใจความ
ว่า พระยาหลวงนครพิชัยราชธานีศรีโคตบองเจ้า เป็นผู้ปฏิสังขรณ์เมื่อ
(พุทธ) ศักราช ๑๘๗๖ และอิฐที่ก่อปูนาซึ่งพระยาสุเมธมหาราชได้ถวาย
ไว้แต่ก่อน ให้คงเป็นของพระธาตุพนมต่อไปต้งนี้ และมีฉลบทำนวนและ
ของอื่นว่าเป็นของเจ้าอนุเวียงจันทน์ถวายไว้หลายอย่าง

วันที่ ๑๔ มกราคม เวลาเช้ามีการเลี้ยงพระที่สวนมนต์ และยังมี
ราษฎรมาหาอีกไม่จบ จนถึงเวลาออกจากบ้านธาตุพนม เวลาเช้า ๓
โมงลงเรือยาวพายล่องลำน้ำโขง ผ่านปากน้ำกาซึ่งเป็นลำน้ำไหลมา
แต่หนองหารสกลนคร ใช้เรือไปมาได้ เวลาเช้า ๔ โมงถึงแก่งคับพวง

(๑) เรื่องพระธาตุพนมนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ใน
นิทานโบราณคดี นิทานที่ ๔๗ เรื่องของโบราณ

ร้องน้ำแสบ นับว่าเป็นแก่งสำคัญอันหนึ่ง ต่อมาอีกประมาณชั่วโมงหนึ่ง ถึงแก่งคันกระเบา เป็นที่น้ำวนและร้องน้ำคึกเคียว เดินเรือยากมาก เวลาเที่ยง ๑๐ นาทีถึงตำบลบ้านหว้า ระยะทางบกจากบ้านธาตุ ๖๘๕ เส้น พักแรม

เมืองมุกดาหาร

วันที่ ๒๐ มกราคม เวลาเช้าโมงหนึ่ง ลงเรือพายอ้อมหาดขึ้นไปถึงแล้วกล่อกลงมาตามร่องน้ำ ถึงบ้านบางไทรน้อยเวลาเช้า ๒ โมงเศษ ขึ้นบก ให้ราษฎรพบตัวครุหนึ่ง แล้วลงเรือล่องต่อมา แลเห็นเมืองสุวรรณาเขตของฝรั่งเศสข้างฝั่งซ้าย แล้วถึงเมืองมุกดาหารเวลาเช้า ๔ โมง พระยาสะควงศรีประวัติก (๑) เจ้าวงลงมากอยรับที่ท่าหน้า มีพระสวดยะมมงคล ขึ้นที่ท่าหน้าเมืองแล้วเดินไปตามถนนจนถึงที่พัก ซึ่งพระอนุชาทิพวชิรคุณ (๒) ข้าหลวงจรัลรับ เป็นตึกซัดและถือปูนทำอย่างมั่นคง ถนนที่เมืองมุกดาหารนี้ทำถนนกว้างใหญ่และสะอาดตา แต่บ้านเรือนราษฎรอยู่ข้างร่องน้ำ สันค้ำมีหนึ่ง เขา เรว ยางกะตังกะตัว สีเสียด ยาสูบบรรทุกเกวียนไปขาย ณ เมืองนครราชสีมา และรับสินค้าจากเมืองนครราชสีมา คือผ้าแพร และเครื่องทองเหลืองทองขาวและน้ำมันปี้ร์โตเลียมบ้าง กลับมาขาย รากาน้ำมันปี้ร์โตเลียมที่ฝั่งซ้ายขายปีบละ ๓ บาท ๔๘ อัฐ น้ำมันที่บรรทุกมาจากนครราชสีมา ขายปีบละ ๖ บาท แต่ไม่มีใครมีใครไปซื้อน้ำมันที่เมืองสุวรรณาเขตมาใช้ เพราะพลเมืองไม่ได้ใช้น้ำมัน มีแต่เงินพ่อค้าใช้เล็กน้อย แต่ข้างฝั่งซ้ายใช้มากเพราะมีฝรังและ

(๑) พระยาสะควงศรีประวัติก (เมฆ จันทรสชา)

(๒) พระอนุชาทิพวชิรคุณ (แพ ฅ หนองคาย)

น้ำมันนั้นว่าไม่มีใครจะสู้ก็ ใช้ใช้น้ำมันที่ขอมมาจากเมืองนครราชสีมาไม่ได้
 สินค้าที่รับมาจากนครราชสีมาอันได้ส่งไปขายที่ร้านผิงซ้ายบ้าง เพราะ
 เป็นของราคาถูกเป็นพัน พอแก่กำลังคนพื้นเมืองจะซื้อหา สินค้าที่
 ฝรั่งเศสนำมาเป็นของดีแต่ราคาแพง ทราบว่ามีห้างใหญ่แห่งหนึ่งที่เมือง
 สวรรณาเขตมีของต่าง ๆ ขาย และขายบุหรี่ยิ่งรัฐบาลฝรั่งเศสทำส่งมา
 จากเมืองฝรั่งเศสด้วย เพราะบุหรี่ยี่และไม้ขีดไฟเป็นของผูกขาดของรัฐบาล
 จึงเป็นที่เข้าใจได้ว่า การที่ขายและไม้ขีดไฟส่งไปที่เมืองสวรรณาเขต
 จากผิงขวาต้องเสียภาษีแรงนั้น เพราะรัฐบาลจะออกหนุนให้ห้างฝรั่งเศสได้
 ขายบุหรี่ยี่และไม้ขีดไฟที่รัฐบาลทำเอง แต่ขายและไม้ขีดไฟส่งไปขายผิง
 ซ้ายที่อื่น ๆ ซึ่งเป็นบ้านเล็ก ๆ ไม่มีร้านรวงใหญ่โตอันใดก็ไม่ต้องเสีย
 ภาษี

มาเที่ยวได้เห็นแม่น้ำโขง ตั้งแต่เมืองหนองคายลงมาจนเมือง
 มุกดาหาร ถ้าลงด้วยเรือพายระยะทางประมาณ ๗ วัน ระยะนั้นในแผน
 ที่ของฝรั่งเศสว่าเดินเรือได้ตลอดปี ถือว่าขึ้นล่องสะดวกกว่าระยะอื่น แต่
 กระนั้นความคิดที่คาดไปเมื่อยังไม่ได้แลเห็นว่าแม่น้ำโขงจะเป็นอย่างไร
 ผิดหมด เพราะเคยเห็นแต่แม่น้ำเจ้าพระยาและลำน้ำอื่นในประเทศนี้
 นี้กว่าจะทำนองเดียวกัน เป็นแต่ใหญ่โตขึ้นไปตามส่วน ที่จริงหาเป็นเช่น
 นั้นไม่ แม่น้ำโขงผิดกับแม่น้ำอื่น ๆ ที่ได้เคยเห็นมาทั้งหมด ว่าโดยขนาด
 ลำน้ำตอนเมืองหนองคายยังไม่สู้กว้างนัก ตูข้างฝั่งนี้พอเถียงกันว่า โนน
 วัวหรือควายที่ยืนกินหญ้าอยู่ทางฝั่งโน้น แต่ตอนได้ลงมาถึงเมือง
 มุกดาหาร ไม่แลเห็นตัววัวควายข้างฝั่งโน้นทีเดียว เมืองสวรรณาเขต

ของฝรั่งเศสอยู่ตรงกันข้าม ก็พอได้เห็นตึกหลังคาแดง ๆ เท่านั้น ฤดูแล้ง
 หนาวค ดลิ่งสูงประมาณ ๕ วา ๖ วา คั่นตลิ่งเป็นที่ดอน แต่ตอนริมน้ำ
 ลึกเข้าไปก็เป็นที่ลุ่ม น้ำท่วมทุกปี แห่งใดพอทำไร่นาได้ในที่ลุ่มนั้นจึงตั้ง
 บ้านเมือง เช่นเมืองหนองคายเป็นต้น แต่โดยมากเป็นที่ลุ่มเกินไปจึงเป็น
 แต่ป่าเปล่า บำริมแม่น้ำโขงเหล่านี้ก็ไม่มีไม้ใหญ่ถึงขนาดที่จะเป็นสินค้า
 เห็นจะเป็นตัวตัดมาใช้กันเสียหมด ราษฎรอาศัยได้แต่ทำไร่ปลูกพรรณ
 ไม้ล้มลุกที่เป็นสินค้าก็อาสุบเป็นต้น ทำตามเกาะที่เขาเรียกกันว่าดอน
 บ้าง ระยะใดไม่มีเกาะก็ปลูกกันตามชายตลิ่งริมฝั่ง ส่วนลำน้ำนั้นน้ำขุ่น
 และไหลเชี่ยวตลอดปี มีสัตว์ร้ายต่าง ๆ เป็นอันมาก จระเข้และปลาเงือก
 สำหรับทำอันตรายผู้คน และมีเครื่องกักกันสำหรับให้เป็นอันตรายแก่เรือ
 ที่ขึ้นล่องบริบูรณ์ทุกอย่าง เป็นอันว่าอันตราย (ซึ่งเรือข้าพเจ้าได้โดน
 ตังกล่าวมาแล้ว) และหาอันตรายซึ่งอาจจะเกิดขึ้นที่ไหน ๆ ได้เมื่อไร ๆ
 (เรือข้าพเจ้าก็ได้เคยติด) นอกจากนั้นยังมีแก่งใหญ่น้อยอีกเป็นอันมาก
 ล่องเรือหน้าแล้งก็ยังไม่กลัว แต่เมื่อมาในเรือไฟไม่มีใครเห็นได้เห็นเมื่อ
 ลงมาเรือพายแต่พระธาตุพนมลงมาเมืองมุกดาหาร เมื่อผ่านแก่งคับพวง
 เห็นน้ำวนใหญ่โตกว่าที่ได้เคยเห็นมาแต่ก่อน ตูน่ากลัว แม้พวกที่พายเรือ
 เคยขึ้นล่องทางนี้อยู่เสมอ ยังต้องกำชับกันให้ประจระวังให้ดี ด้วยเหตุ
 ทั้งปวงที่กล่าวมา การเที่ยวในลำแม่น้ำโขงจะว่ามีความสนุกสนานอย่างไร
 นั้นไม่ได้ และยังไม่เคยได้ยินใครชมว่าสนุกหรือสบายเลย แต่ต้องยอม
 ว่าประหลาดน่าพิศวง ไม่เสียใจที่ได้มาเห็น แต่เมื่อได้เห็นครั้งหนึ่งแล้ว
 กว่าจะอยากไปเที่ยวแม่น้ำโขงอีกเห็นจะยังนาน

ลำน้าโขงตอนที่ตั้งเมืองมุกดาหารนี้ ตรงหน้าเมืองมีหาดใหญ่เป็น
หาดกรวด กล่าวกันว่า ที่หาดนี้มีแก้ว จึงเอามาเป็นชื่อเมืองมุกดาหาร

เวลาบ่าย ๓ โมงมีการประชุมบายศรี ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมงไปที่
วัดศรีมงคล วัดกลาง วัดศรีบุญเรือง และเที่ยวดูหมู่บ้านราษฎร
แล้วไปเยี่ยมบ้านพระยาสะตังวงศ์ประวติ กับบ้านพระยาอนุชาติวุฒาธิคุณ

วันที่ ๒๑ มกราคม เวลาเช้า ๖ โมง ออกจากเมืองมุกดาหาร
ตามหนทางที่มา มีโคกบ้าง มีนาบ้าง ผ่านบ้านเมืองป่าแลเห็นเขาภูมะโน
และเขาภูหินชัน ซึ่งดูตามแผนที่เข้าใจว่าเนื้อกันกับเขาภูพาน เวลา
เช้าโมงหนึ่งกับ ๒๕ นาทีถึงบ้านคำเคืองที่ฟกร่อน ระยะทาง ๒๔๐ เส้น
เวลาเช้า ๓ โมงเดินทางต่อมาเข้าดงบางอี^(๑) เป็นทางชันเขาอย่างเดียว
กับดงพญาไฟ แต่เป็นดงใหญ่ที่กว้างกว่าดงพญาไฟ ต้นไม้แน่นหนาร่มชฎ
แลเห็นดวงพระอาทิตย์แต่เมื่ออยู่เหนือยอดไม้ มีต้นตะเคียนต้นยาง
อย่างใหญ่ ๆ กว้าง ข้างทางลำน้ำเล็ก ๆ ที่ผ่านในดงนั้น ๒-๓ แห่ง
และข้ามห้วยบังอึ่งซึ่งเป็นห้วยใหญ่แห่งหนึ่ง ถึงบ้านนาออกซึ่งเป็นบ้าน
อยู่ในดง เวลาเที่ยง ๒๕ นาที ระยะทาง ๔๕๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้
๗๓๐ เส้น มีราษฎรผู้ไทยอยู่โตที่พักแรมลงไปมีเรือนประมาณ ๘๐ หลัง
ทำนาพอกินกันเอง

หม่อมเจ้านิสกร ในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนศิริราชสังกาศ
เลขาณการ และขุนภักดีรัตนจิต ข้าหลวงมหาดไทยมณฑลอีสาน^(๒) กับพระ

(๑) ดงบางอีนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในนิทาน
โบราณคดี นิทานที่ ๑๘ เรื่องเดินดง

(๒) ขุนภักดีรัตนจิต (สม ครุฑานนท์) ภายหลังเป็นพระยารามราชเดช

อุปถัมภ์ประชาธิปไตย^(๑) แทนข้าหลวงบริเวณอุบล ซึ่งพระเจ้าองค์ยาเธอ
กรมขุนสรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑล
อีสานให้มารับ ได้มาพบที่บ้านนาออกแล้วจะตามต่อไปด้วย

มณฑลอีสาน

วันที่ ๒๒ มกราคม เวลาบ่าย ๒๐ นาที ออกจากที่พักบ้านนา
ออกเดินทางมาในดงมีไผ่ ๒ ข้างทาง ลึกเข้าไปเป็นไม้สูง จนถึงที่
มีศิลาตาคเป็นทางยาวใหญ่อย่างหินคาค มีน้ำขังอยู่ตามแอ่งเล็ก ๆ
มีพุ่มไม้อยู่ตามแอ่งน้ำเหล่านั้น แล้วเขาคงหีบค่อมมา ถึงที่ก่อเขตมณฑล
อุตรกับมณฑลอีสานที่หนองพอกแล้ว ออกปากดงบังเอิญที่พักร่อนตำบล
บ้านนาคำเวลาเช้า ๒ โมง ๔๐ นาที หนทางก็มาตั้งแต่บ้านนาออกถึง
ตำบลหนองพอกที่ก่อเขตมณฑล ๒๗๐ เส้น ประจบกับหลัก ๑๐๐๐
เส้นจากเมืองมุกดาหาร แล้วมาในเขตมณฑลอีสานอีก ๓๐ เส้น ออก
ปากดงถึงที่พักร่อนบ้านนาคำ หนทางก็เดินในดงสองเวลาเป็นทางแคบ
มีทั้งต้นไม้รกไม่เป็นทางเดินลำบากมาก เวลาเช้า ๕ โมงออกจากที่พัก
บ้านนาคำมาตามหนทางมณฑลอีสานเขตอำเภอสว่างคันฉิม^(๒) ขึ้นเมือง
อุบลราชธานี เป็นทางโน้นไม้ตะเคียนและไม่เต็งรังไม้ตะแบกและอื่น ๆ
เป็นหนทางกว้างใหญ่และเรียบดี ต้นไม้สูง ๆ ในทางคงไว้ไม่ได้ตัด ได้
อาศัยบังแสงแดดบ้าง พอเดินสบาย เวลาเช้า ๕ โมงถึงตำบลกุดเชียงหมี
ระยะทาง ๑๘๐ เส้น มีที่พักแรมรวมระยะทางวันนี้ ๔๘๐ เส้น มีข้าราชการ
มณฑลอีสานมารับคือ หลวงสถานบริรักษ์^(๓) กรมวัง และพระอุบลเดช

(๑) พระอุปถัมภ์ประชาธิปไตย (บุญชู พรหมวงศานนท์)

(๒) อำเภอสว่างคันฉิม ปัจจุบันอยู่เป็นตำบลสว่างคันฉิม ขึ้นอำเภออำนาจเจริญ

(๓) หลวงสถานบริรักษ์ (เย็น)

ประชารักษ์^(๑) ปลัดรักษาราชการเมือง พระอุบลศักดิ์ประชาบาล^(๒) ยก
กระบัตรเมืองอุบลราชธานี และกรมการอำเภอต่าง ๆ หลายนาย

วันที่ ๒๓ มกราคม เวลาบ่ายออกจากที่พักแรมกุศเชียงหมี่ ข้าม
ลำน้ำเซแคนอำเภอเสนางคนิคมกับแดนเมืองยโสธรต่อกัน แล้วเข้าทาง
เขต บ้านช่องแซง ถึงปากคงภู สะมางัก หรือบ้านคำบอน เวลาเช้า โมงครึ่ง
กับ ๒๕ นาที ระยะทาง ๒๕๘ เส้น มีที่พักอื่น ชาวบ้านมาหา ชาวบ้าน
นี้เป็นผู้ไทยเดินมาจากเมืองตะโปน เวลาเช้า ๓ โมงครึ่งเดินทางต่อมา
เข้าดงสะมางัก เป็นดงมีไม้งาม ๆ และมีไม้ยมดอย่างไม้ทำหีบบุหรืฝรั่ง
เป็นดงเล็กกว่าดงบังอี และหนทางเรียบร้อยดี เวลาเช้า ๕ โมงพ้นดง
สะมางัก ถึงที่พักแรมตำบลบ้านส้มป่อย ระยะทาง ๒๖๐ เส้น รวม
ระยะทางวันนี้ ๕๑๘ เส้น นายร้อยเอก หลวงสมรรถสรพยุห^(๓)
ข้าหลวงโยธรวมณฑลอิสานมาคอยรับ

วันที่ ๒๔ มกราคม เวลาบ่ายออกจากที่พักแรมบ้านส้มป่อยมาตาม
เขตบ้านนาฮีแล้วเข้าเขตบ้านคำไหล ระยะทาง ๓๐๔ เส้น ถึงที่พักอื่น
เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๕ นาที เวลาเช้า ๓ โมงออกจากที่พักอื่น ออก
จากเขตบ้านคำไหลเข้าเขตบ้านคำส้ม แล้วถึงบ้านนาฮีที่พักแรม เวลา
เช้า ๓ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง ๒๑๑ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๑๕ เส้น

เมืองยโสธร

วันที่ ๒๕ มกราคม เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมบ้านนาฮี ทาง
มาเป็นโคกไม้เล็ก ๆ หนทางที่ตัดเล็ดแต่ไกลเห็นทิวไม้สองข้างทางช่วง

(๑) พระอุบลเดชประชารักษ์ (เสือ ณ อุบล)

(๒) พระอุบลศักดิ์ประชาบาล (กุก่า สุวรรณภู)

(๓) หลวงสมรรถสรพยุห (จิว)

หน้าซึ่งงามดี และที่ริมหนทางที่มีที่นาดี ๆ เป็นอันมาก เมื่อเวลา
ออกจากบ้านนาซิมเข้าเขตบ้านนาโป่งและบ้านเผือย มีสระน้ำริมทาง
แล้วเข้าเขตบ้านนาช่วยใหญ่ บ้านนาช่วยน้อย ถึงบ้านนาสนวลที่พัก
ร้อนเวลาเช้า ๒ โมง ระยะทาง ๓๗๗ เส้น เวลาเช้า ๓ โมงออกจาก
บ้านนาสนวล พ้นเขตบ้านนาสนวลมาเข้าเขตบ้านหนองสรวง บ้าน
หนองแวง และบ้านคำหม้อ ถึงเมืองยโสธรเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง
ระยะทาง ๒๖๖ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๖๔๓ เส้น หลวงศรีวรราช ผู้
ว่าราชการเมือง หลวงยศไกรเกรียงเดช ยศกระบัตร์ และกรมการคอย
รับอยู่

ในการที่มานมเกล้อสนทนามานี้ อยากจะไปเฝ้ากรมขุนสรรรพ
สิทธิที่เมืองอุบล แต่เป็นการขัดข้องด้วยข้าหลวงปักปันแดนกับฝรั่งเศส
จะประชุมกันที่เมืองอุบล กรมขุนสรรรพสิทธิท่านทรงคิดพระธุระรับแขก
เมือง จะไปเพิ่มความลำบากด้วย ทหารไม่ จึงกะทางหลีกมาเสีย
เมืองยโสธรห่างเมืองอุบลอยู่ ๒ วัน ฝ่ายกรมขุนสรรรพสิทธิเดิมก็จะ
เสด็จมาพบที่เมืองยโสธร แต่เมื่อเวลานี้ข้าหลวงปักปันเขตแดน
อยู่ที่เมืองอุบลราชธานี จึงเสด็จมาไม่ได้ ได้แต่สนทนากันโดยทาง
โทรศัพท์

เวลาบ่าย ๔ โมงไปที่วัดพระธาตุ มีพระเจดีย์เก่าเป็นรูปปรางค์องค์
หนึ่ง พระครูยโสธราจารย์เป็นเจ้าอาวาส และไปวัดสิงหาและวัดธรรม
หายโคก ที่วัดธาตุและวัดธรรมหายโคกมีนักเรียนร้องคำชัยมงคลทำนอง
สรภัญญะ พระศาสนดิลก เจ้าคณะมณฑล^(๑) เรียบเรียงสงมา แล
วัดธรรมหายโคกนั้นเป็นวัดธรรมยุติก

(๑) พระศาสนดิลก (คำ พรหมกลีกร) ต่อมาเป็นพระยาวิจิตรธรรมปรีวัค

เวลาค่ำ หลวงເຄິງຣຸນກາງ^(๑) ผู้บังคับการตำรวจภูธร ได้จัดแค้น
วงกรมตำรวจภูธรมณฑลอีสานมาเล่นเวลากินด้วย

วันที่ ๒๖ มกราคม เวลาเช้าโมงหนึ่ง ไปตลาดและหมู่บ้านใน
เมืองยโสธร ฯ นั่งอยู่บนเนินใกล้ลำน้ำพาชี ที่ว่าใกล้นี้มีริมน้ำ
อย่างเมืองที่คงตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา ลำน้ำทางมณฑลนครราชสีมา
และมณฑลออุตร อีสาน เช่นลำน้ำพองนั้นเป็นต้น น้ำไหลลงแม่น้ำโขง
เวลาฤดูฝน น้ำในแม่น้ำโขงมาก น้ำในลำน้ำเหล่านี้ไหลลงแม่น้ำโขง
ไม่ไต่ก้นน้ำท่วมถึงท่วมเข้าป่าลึก ๆ บ้านเรือนต้องตั้งพันน้ำท่วมจึงมักอยู่
ห่างตลิ่ง แต่เมื่อฤดูแล้งน้ำลดแห้งขอดก็กลายเป็นอยู่ดอน หาน้ำยาก
เป็นอย่างนี้แทบทั้งสิ้น เว้นแต่บางแห่งเช่นเมืองอุบล เพราะที่ริม
แม่น้ำมูลตรงนั้นเป็นท่อดอน เมืองจึงอยู่ชิดลำน้ำ ที่เมืองยโสธรนี้มีถนน
ใหญ่เป็นทางสี่แยก ริมถนนใหญ่เป็นทางสี่แยก ริมถนนใหญ่มีร้านเป็น
ตึกกินอย่างโคราช มีพ่อค้าจีนและพ่อค้าไทยมาจากโคราชตั้งขายของ
ต่าง ๆ ซึ่งนำมาจากเมืองนครราชสีมามากว่ากัน และมีผ้าผืนหาง
กระรอกและสไบไหมซึ่งทำในพื้นเมืองมาขายบ้างบางร้าน หมู่บ้านราษฎร
ก็แน่นหนา มีจำนวนพลเมืองทั้งสิ้นประมาณ ๓๐,๐๐๐ คน มีถนนเล็ก ๆ
เดินถึงกันในหมู่บ้าน แต่เป็นที่ที่ฝนมาก

สินค้าพื้นเมืองยโสธรส่งไปขายเมืองนครราชสีมา มีหนัง เขา เร่ว
ครั้ง และไหม ได้ความว่าใน ๕ ปีมานี้สินค้าไหมทวีมากขึ้น สินค้า
ผืนซั้วมาทางเมืองมุกดาหารมาขายถึงเมืองยโสธร มียางกะตังกะตั่วบ้าง

(๑) หลวงເຄິງຣຸນກາງ (ม.ร.ว. ถ่าย)

และยางกะตังกะทวน^๕นี้ไ้มาจากเมืองหนองสูงข้างฝั่งขวา^๖ก็มี และมีพ่อค้า
ซื้อโคกระบือไปขายคราวหนึ่ง ตั้งแต่ ๔๐๐ ถึง ๕๐๐ บ้าง ลงทาง
คงพระยาไฟไปขายที่ปากเพรียวทางหนึ่ง ลงทางคงพระยากกลางไปขาย
ที่อำเภอสนามแจงแขวงเมืองลพบุรีทางหนึ่ง ลงทางช่องตะโกไปขายที่
เมืองพนัสนิคม พนมสารคามและเมืองนครนายกทางหนึ่ง แต่เดิมลงทาง
ช่องเสม็ก แต่เดี๋ยวนี้ใช้ลงทางช่องตะโก เพราะเป็นทางสะดวกกว่า
พ่อค้าที่ไปปากเพรียวนำกระบือลงไปขายเป็นพัน พ่อค้าที่ไปสนามแจง
นำโคลงไปขาย พ่อค้าที่ไปมณฑลปราจีนบุรีมีกระบือและโคลงไปด้วย
บ้าง พังคุดตามเสียงพ่อค้าว่าให้นำโคลงไปขาย ได้กำไรมากกว่ากระบือ
เพราะโคเลี้ยงง่าย กระบือเมื่อคนนำก็มักจะเป็นอันตรายตามทาง

เวลาเช้า ๔ โมงครึ่งมีการประชุมปายศรี ผู้เฒ่าคนหนึ่งกล่าวคำ
ขัยมงคลเป็นวันของไฟเรา

เมืองเสลภูมิ

วันที่ ๒๗ มกราคม เวลาเย็น ออกจากที่พักแรมเมืองยโสธร
ผู้^๗ที่ไปด้วยกันแยกย้ายกันตรง^๘นหลายคน ก็ได้จัดส่งหม่อมเจ้าชายประสพ
ประสงค์ไปเผ้ากรมขุนสรพรพระสิทธิที่เมืองอุบล ด้วยออกไปเมืองนอก
แต่เล็กพึ่งกลับเข้ามา ยังไม่ได้เผ้าเสด็จพ่อ ส่วนพระยาศรีสุริยราชวร
านุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุดรนั้นเสร็จกิจที่ต้องมาด้วย แต่เขา
อยากจะไปเผ้ากรมขุนสรพรพสิทธิ ด้วยราชการมณฑลที่ติดต่อกัน จึงวาน
ให้พาหม่อมเจ้าประสพประสงค์ไปส่ง ไปด้วยกันกับนายทองสุขข้าหลวง
ธรรมการ และนายแก้วพนักงานหัดกลายมือ ส่วนข้าราชการมณฑลอุดร

ที่ม้าย คือพระยาประจันตประเทศธานีเมืองสกลนคร และพระยา
พิไชยสงครามเมืองโพธิ์ไชยเป็นต้น ก็ลากลับไปจากที่นี้ กระบวนที่เหลื่อ
ออกจากเมืองยโสธรไปเมืองเสลภูมิ หนทางที่ม้ายถึงคอนพระเจ้าแล้วถึง
บ้านบ่อ แล้วถึงทุ่งและบ้านเชียงหวาง มีห้วยแห่งหนึ่งแล้วถึงห้วยหนอง
ปลาตองและทุ่งบ้านหนองคำ คงหนองคำทุ่งบ้านพับ ทุ่งบ้านบากบ้านเกิด
แล้วถึงทุ่งบ้านเชือกมที่พักร้อนหยุดพักกินข้าวเช้า แล้วออกจากที่พักร้อน
ออกทุ่งหัวแตกถึงลำน้ำยางเขตเมืองยโสธรกับเมืองเสลภูมิต่อกัน มีที่พักร
ร้อนอีกแห่งหนึ่งริมฝั่งน้ำยางฟากข้างเสลภูมิ แล้วขึ้นระแทะที่กรมขุน-
สรรพสิทธิทรงจัดส่งมาประทานสำหรับให้ผลัดกับม้า ต่อมาทางเขต
บ้านโนนยางถึงทุ่งห้วยปลาโรงแล้วถึงเมืองเสลภูมิ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ
เวลาถึงที่พักร้อนบ้านมหาแห่งละมาก ๆ ทุกแห่ง และเวลานี้
เป็นเวลาที่มีออกพระยอม พวกหญิงสาวบ้านม้ายร้อยเป็นมาลัยสวม
ศีรษะเหมือนนรคเกลา และต่างหัดใช้กันนั้นมีทำนวยางอนขึ้นข้างหลัง
เหมือนจอหนุเรียกว่ากะจอน ชาวเมืองเสลภูมิใช้ตัดผมเป็นพื้นไว้ผม
ท้ายยาว เมื่อถึงที่พักร้อนเมืองเสลภูมิ พระราชภูมบริหาร^(๑) ผู้รักษาราช
การเมืองมกลาลัย และพระนิคมบริรักษ์^(๒) ผู้ว่าราชการเมืองเสลภูมิ
และกรมการมารับ เวลาบ่าย ๔ โมงไปคหุ่บ้านและวัด ตรงเนินแห่งหนึ่ง
มีศิลาแดงเป็นก้อน ๆ เขาเล่าว่าเมื่อครั้งสมัยบูรณราชที่หลงเชื่อว่าหินแร่
จะเป็นเงิน ได้พากันมาเก็บก้อนกรวดเล็ก ๆ ที่ตรงนั้นไปคนละมาก ๆ ^(๓)

(๑) พระราชภูมบริหาร (ทอง)

(๒) พระนิคมบริรักษ์ (แสน)

(๓) เรื่องสมัยนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ทรงเล่าไว้ในนิทาน
โบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องสมัย

แต่เวลานี้ถ้าใครพูดขึ้นถึงเรื่องปัญหาที่ออกอายุๆ ตามกัน แสดงอาการ
ประหนึ่งไม่เคยรู้เคยเห็น ระยะทางที่มาวันนี้ตั้งแต่เมืองยโสธรถึงที่
พักที่บ้านเชือก ๔๖๑ เส้น ตั้งแต่บ้านเชือกถึงลำน้ำยางแคนเมือง
ยโสธรกับเสลภูมิต่อกัน ๑๔๐ เส้น ตั้งแต่ฝั่งน้ำยางถึงที่พักแรมเมือง
เสลภูมิ ๒๔๘ เส้น รวมระยะทาง ๘๔๙ เส้น

วันที่ ๒๘ มกราคม เวลาบ่ายๆ ไปหมู่บ้านเมืองไพ ซึ่งมีศิลา
แท่งสลักจมดินอยู่ตามตะแคงบ้านนั้น เข้าใจกันว่าเป็นหลักเขตเมือง
แต่โบราณ ที่หมู่บ้านนี้มีวัดแห่งหนึ่ง เห็นชาวบ้านกำลังมาตักบาตรที่
ลานวัด วิถีรับบาตรทางนอกรบ กลัมนั้นพระเถระมาขึ้นเรียงกันเป็น
แถว เปิดบาตรคอยรับ ชาวบ้านมีขบวนแห่ขบวนมาเดินตามกันใส่บาตร
เป็นแถว แล้วพระยืนยถาสัพพี คือหลักศิลาแล้วกลับมาทางเดิมเลยที่
พักแรมมาถึงที่พักริมลำน้ำพาใช้เวลาเข้าโมงเศษ ฝั่งน้ำพาซึ่งตรงนี้เป็น
เขตเมืองเสลภูมิกับเมืองร้อยเอ็ดต่อกัน ลงข้ามลำน้ำด้วยเรือโถง
แล้วขึ้นม้าต่อไปตามฝั่ง เข้าเขตบ้านปากหมากคำ บ้านท่าค้อ
บ้านค้อแล้วถึงที่พักที่บ้านท่าออก พระยาขัติยวงศา (๑) ข้าหลวง
บริเวณร้อยเอ็ดมาคอยรับ พักกินข้าวแล้วเดินทางต่อไป เข้าเขตบ้าน
หัวบ่อบ้านคองงัว และบ้านเก่าน้อยเวลาเช้า ๕ โมงมีที่พักแรม

ระยะทางวันนี้ตั้งแต่เมืองเสลภูมิไปบ้านเมืองไพ ทั้งหมดทางไปแลมา
ประมาณ ๓๐๐ เส้น ตั้งแต่เมืองเสลภูมิมาถึงฝั่งชี ๔๒ เส้น ตั้งแต่ฝั่งชี
ข้ามเมืองร้อยเอ็ดถึงตำบลท่าซอก ๒๐๗ เส้น ตั้งแต่ท่าซอกถึงบ้านเก่า
น้อยที่พักแรม ๑๕๖ เส้น รวมเพียงระยะทางตั้งแต่ที่พักแรมเมือง
เสลภูมิมาถึงที่พักแรมบ้านเก่าน้อย ๔๐๕ เส้น

(๑) พระยาขัติยวงศา (เหลา)

ที่บ้านเก่าน้อยมีราษฎรชาวบ้านใกล้เคียงมาหามากกว่ามาก มีตา
เฒ่าคนหนึ่งเอากายมาขอผูกข้อมือ เมื่ออนุญาตให้ผูกตามประสงค์ก็มี
คนเกาะมือถือแขนต่อ ๆ กันไป เป็นการเหมือนช่วยกันผูกอีกเป็นอันมาก

เมืองร้อยเอ็ด

วันที่ ๒๕ มกราคม เวลาเช้า ออกจากที่พักแรมบ้านเก่าน้อย
เข้าเขตบ้านอุ้มเม่า เขตบ้านยางชะบ้านโปลึง แล้วถึงที่พักผ่อนบ้าน
เล่าคาเวลาเช้า ๒ โมง พักกินข้าวเช้าแล้วเดินทางต่อไปถึงเมืองร้อย
เอ็ด เวลาเช้าจึงแวะนมัสการพระทั่วกลางและไปคูหลักลีลาของเก่า
ชนจากที่ต่าง ๆ รวมไว้ที่หน้าบ้านพระยาศรีวงศา แล้วไปคูหมู่บ้าน
ราษฎรและตลาด เมืองร้อยเอ็ดคนเป็นเมืองโบราณ ยังมีเชิงเนินดินเป็น
กำแพงเมืองและมีคูโดยรอบปรากฏอยู่ เวลานั้นเป็นที่ตั้งที่ว่าการบริเวณ
และหัวเมืองที่ใกล้เคียงนำสินค้ามาทางเมืองร้อยเอ็ดโดยมาก มีร้านตลาด
เป็นหมู่ใหญ่ มีชาวเมืองนครราชสีมามาตั้งร้านขายของเป็นอันมาก
บ้านเรือนราษฎรก็คับคั่งแน่นหนา เป็นที่บริบูรณ์ด้วยหนองน้ำและไร่นา
มีการผสมโคกระบือและเลี้ยงสุกร ใน ๔-๕ วันมีสุกรจำหน่ายมากขึ้น
สินค้าในเมืองมีไหมและหนังเขานอกนั้นเป็นสินค้ามาจากที่อื่นมารวมเป็น
ย่านกลาง ถึงที่พักแรมเมืองร้อยเอ็ดเวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ระยะทาง
ตั้งแต่บ้านเก่าน้อยถึงเมืองร้อยเอ็ด ๓๔๒ เส้น พระยาไชยสุนทร ผู้ว่า
ราชการเมืองกาฬสินธุ์ และกรรมการหัวเมืองใกล้เคียง มาคอยรับและราษฎร
พากันมานั่งคอยอยู่ตั้งแต่เช้าแทบจะเต็มไปทั้งท้องทุ่ง เวลาบ่าย ๔ โมง
ไปเที่ยวดูภูมิลำเนาเมือง จนถึงวัดบึง พบพระครูเอกุตรสถาริคุณ

เจ้าคณะเมือง แล้วไปคู้บึงพระลานไชย และหมุ่ร้านและบ้านราษฎรต่อไป
เวลากลับมาถึงที่พักมีประชุมบายศรีตามอย่างที่เคยมา และพวกพ่อค้า
มาหาเป็นอันมาก

วันที่ ๓๐ มกราคม เวลาอรุณ ออกจากเมืองร้อยเอ็ด หลวงขจร
ยุคกฤตย์ (๑) ซึ่งตามมาในการตรวจทางโทรเลขมณฑลอุดร มณฑล
อีสาน กับนายหม่อมมหาดเล็กนักเรียนไปรษณีย์โทรเลข ลาไปเมือง
อุบลราชธานี เพราะเมื่อมาตามทางโทรเลข เขาเป็นผู้จัดการให้ใช้โทรเลข
ได้ทุกระยะ แต่ทางต่อไปไม่รวมกับทางโทรเลข จนถึงเมืองพิมายใน
มณฑลนครราชสีมา เขาสนใจที่จะต้องไปด้วย ออกจากเมืองร้อยเอ็ดมา
ทางบ้านขอนแก่น บ้านหนองแก บ้านกาหลง บ้านคำแย บ้านเวงน้อย
บ้านผางควาง ถึงที่พักที่บ้านโคกเวลาเช้า ๓ โมง ระยะทาง ๔๕๘
เส้น พักกินข้าวเช้าแล้วเวลาเช้า ๕ โมงขึ้นรถแทะเข้าเขตบ้านกงน้อย
บ้านสนาม ถึงบ้านนาเลาที่พักแล้วเช้า ๔ โมงครึ่ง ระยะทาง ๒๑๑ เส้น
รวมระยะทางวันนี้ ๖๖๙ เส้น ที่พักตั้งอยู่ริมหนองสิมตรงวัดนาเลาซึ่ง
มีต้นไม้ม้วนเย็นดี เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่งไปเที่ยววัดที่จนถึงวัด พบ
พระครูวินัยศฤกข์ วัดสาทองเมืองร้อยเอ็ดตามมาส่งด้วย

การคณะสงฆ์มณฑลอุดรกับมณฑลอิสานยังผิดกัน มณฑลอิสาน
มีเจ้าคณะมณฑล และจัดการตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์แล้ว
แต่มณฑลอุดรยังหาได้จัดไม่ เพราะมณฑลอุดรไม่มีใครมีพระเข้าไปเล่าเรียน
ในกรุงฯ จะเป็นด้วยเหตุใดก็สืบไม่ได้ความ แต่ส่วนมณฑลอิสานมี

(๑) หลวงขจรยุคกฤตย์ (เทา จันทรเวทิน)

พระได้เข้าไปเล่าเรียนทั้งธรรมยุติกและมหานิกาย จนได้เป็นพระราชาคณะ และเปรียญมีหลายรูป มีตัวเจ้าคณะจึงจัดการได้ก่อนมณฑลอุดรและมณฑล นครราชสีมาด้วย

๔ เขตเมืองมหาสารคาม

วันที่ ๓๑ มกราคม เวลาอรุณ ออกจากที่พักแรมบ้านนาเลา ข้ามห้วยจอกขวาง เข้าเขตเมืองมหาสารคาม มาถึงที่พักผ่อนเมืองวาปี ประทุมอันขึ้นต่อเมืองมหาสารคามเวลาเช้าโมงหนึ่ง ระยะทาง ๑๕๐ เส้น เมืองวาปีประทุมตั้งในรัชกาลที่ ๕ ในทำเนียบว่าตั้งที่บ้านนาเลา แต่เจ้าเมืองมาอยู่เสียที่ พระพิทักษ์นรากร^(๑) ข้าหลวงเมืองมหาสารคาม และ กรมการมารับ แล้วมีบายศรีงานผู้เฒ่าได้กล่าวคำเชิญขวัญและคำผูก ข้อมือ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาทีออกจากที่พักเมืองวาปีประทุมเดินทาง ท่องนองเดิน เข้าเขตบ้านหนองคันข้ามห้วยน้ำใส เข้าเขตบ้านปลาบู่ ข้ามห้วยเสียว เข้าเขตบ้านกุดอี ถึงบ้านหนองผกที่พักแรมริมหนอง เวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที ระยะทาง ๒๖๖ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๑๖ เส้น

๕ เขตเมืองพยัคฆภูมิ

วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ เวลาอรุณ ออกจากที่พักแรมบ้านหนองผก ทางเดินเป็นโคกมีไม้เล็กสองข้างทาง เห็นบ้านมาตั้งใหม่แห่งหนึ่ง เรียกว่าบ้านดงยางน้อย แล้วถึงทุ่งนาเข้าเขตบ้านกู่แสนตารักเป็นระยะ ทาง ๔๖๓ เส้น ตั้งแต่เมืองวาปีประทุมมาต่อกับเขตเมืองพยัคฆภูมิ มีทางเล็กแยกไปกู่ คือเทวสถานของโบราณ ประมาณระยะหนทาง

(๑) พระพิทักษ์นรากร (โย)

ทั้งไปมา ๕๐ เส้น ได้แวะไปอยู่ที่เรียกว่าแสนกู่ตารัต เป็นปรารก
 ก่อด้วยศิลาแดงสูงประมาณ ๓ วา มีเทวรูปศิลาองค์เล็ก ๆ หักๆ อยู่ภายใน
 ไม่มีฝีมือทำเป็นลวดลายอันใด มีแต่กำแพงศิลาแดงโดยรอบ ตามหน
 ทางที่ไปเมื่อใกล้ถึงเทวสถาน มีเชิงเนินดินเป็นแนวเหมือนจะเป็น
 เมืองเก่า กลับมาออกทางใหญ่เข้าเขตบ้านนาหาด เวลาเช้า ๒ โมง
 ๕๐ นาทีถึงที่พักผ่อน ระยะทาง ๓๐๒ เส้น ขุนมณฑลานุการ ข้าหลวง
 เมืองสุวรรณภูมิ เมืองแพน ผู้รักษาราชการเมืองสุวรรณภูมิ พระศรี
 สุวรรณวงศา นายอำเภอเมืองพยัคฆภูมิ พระศรีเกษตราธิไชย นาย
 อำเภอเมืองเกษตราธิไชย พระสุนทรพิพิธ นายอำเภอโกสุมพิสัย
 และกรมการเมืองต่างๆ มาคอยรับ ถ้ามถึงกู่เทวสถานในเขตเมือง
 สุวรรณภูมิ งาม ๕ แห่ง คือ กู่พระกุนาอยู่ทิศใต้เมืองแห่ง ๑ กู่กะสิง
 อยู่กลางทุ่งแห่ง ๑ กู่กะโดยอยู่ใกล้เมืองเกษตราธิไชยแห่ง ๑ กู่บ้านด่าน
 แห่ง ๑ กู่บ้านกู่อยู่ใกล้บ้านหัวช้างเมืองพยัคฆภูมิแห่ง ๑ เวลาเช้า
 ๓ โมง ๑๕ นาที ออกจากบ้านนาหาดเข้าเขตบ้านหนองขำบ้านหัวคง
 แล้วถึงบ้านหัวช้างที่พักแรมเวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที ระยะทาง
 ๑๔๒ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๔๔๔ เส้น ริมที่พักมีหนองใหญ่เรียกว่า
 หนองกุม มีบ้านริมหนองเรียกว่าบ้านโพนงามหมู่หนึ่ง และมีบ้านใกล้
 ที่พักเรียกว่าบ้านหัวช้างหมู่หนึ่ง เป็นหมู่บ้านเล็กๆ และวันนี้พระบรมราช
 บรรหาร ยกกระบัตรมณฑลนครราชสีมามารับ พร้อมกับนายกาย
 กรมศึกษาธิการ ซึ่งออกมาเป็นข้าหลวงตรวจการมณฑลนครราชสีมา

กลับมณฑลนครราชสีมา

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ เวลาบ่าย ออกจากที่พักแรมบ้านหัวช้าง
 เข้าเขตบ้านบัวน้อย บ้านขามเลียน บ้านหมากหุ้ง สองข้างทางที่มา
 เป็นทุ่ง ที่โล่งๆ ทางใหญ่มีแต่หญ้าแห้ง ที่ลึกเข้าไปจึงมีนา แลเห็น
 ทิวไม้ห่างออกไป เวลาเช้า ๒ โมงถึงที่พักผ่อนห้วยพังชู ระยะทาง
 ๓๘๓ เส้น กินข้าวเช้าแล้วเวลาเช้า ๓ โมงขึ้นระแทะห้วยพังชู ซึ่ง
 เป็นเขตเมืองพยุหะภูมิมณฑลอีสานกับเมืองไผทสงฆ์ มณฑลนครราชสีมา
 ต่อกัน มาทางเขตก้อนหัวเขาแลทุ่งบ้านหัวแรด ถึงเมืองไผทสงฆ์เวลา
 เช้า ๔ โมง ระยะทาง ๑๗๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๕๕๓ เส้น
 พระนครภักดีศรีนครานุรักษ์ ผู้ว่าราชการเมืองบุรีรัมย์^(๑) หลวง
 เสนาสงคราม^(๒) นายอำเภอไผทสงฆ์ หลวงวิศาลสถิตย์กร นายอำเภอ
 เมืองรัตนบุรี ขุนสรรพกิจโกศล^(๓) นายอำเภอนางรอง ขุนประสิทธิ
 บรรณาการ นายอำเภอประโคนชัย มาคอยรับ มีถนนข้ามคูเมือง
 มาถึงที่พักซึ่งตั้งอยู่ริมที่ว่าการอำเภอ นายโยโกศล แลนายอิศริยา ชาว
 ญี่ปุ่นซึ่งมาตั้งโรงเรียนใหม่ที่เมืองบุรีรัมย์ก็มาหา
 เมืองไผทสงฆ์

เวลาบ่าย ๔ โมงเที่ยวคูภูมิลำเนา เมืองไผทสงฆ์เป็นเมืองโบราณ
 มีเนินดินเป็นกำแพงและมีคูสองชั้น จำนวนพลเมือง รวม ๒๒,๘๐๐๐
 การทำมาหาเลี้ยงชีพมีการทำนา ทำไร่ผัก ไร่ยาสูบและจับสัตว์น้ำพอเลี้ยง

(๑) พระนครภักดี (กระจำว สิงหเสนี) ต่อมาเป็นพระยาประเสริฐสุนทราไทย
 ผู้ว่าราชการจังหวัดเลย

(๒) หลวงเสนาสงคราม (คค)

(๓) ขุนสรรพกิจโกศล (ปาน ศกุนตนาค) ต่อมาเป็นหลวงในนามเดิม

กันเอง และมีการทำไหมและหูกเกลือจำหน่ายขายไปที่อื่น ๆ บ้าง บ้าน
ราษฎรหมู่บ้าน ๆ มีรั้วไม้จริงบ้าง ไม้ไผ่บ้าง เป็นเขตหมู่บ้าน ในเขต
อำเภอไผทสงฆ์ได้ความว่ามีคู ๓ แห่ง คือ ที่ตำบลหินตั้ง มีคูสวนแดง
เป็นปราการศิลาขุดก่ออิฐประมาณกว้างยาว ๕ วา สูงแต่พื้นดินขึ้นไป
๗ วา ระยะทางจากเมือง ๔๔๐ เส้น กับที่บ้านฤๅษี มีคูฤๅษีเป็นศิลา
กว้างยาวประมาณ ๑๑ วา สูงแต่พื้นดินขึ้นไป ๔ ศอก ระยะทางจาก
เมือง ๖๐๐ เส้น กับมีที่บ้านคึกเป็นศิลากว้างยาวประมาณ ๑๐ วา สูง
จากพื้นดินขึ้นไป ๒ วา ระยะทางจากเมือง ๔๐๐ เส้น

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ เวลาเย็น หม่อมเจ้านิสากร หลวงเอื้อง
รณกาจ ขุนภักดีรัตนชาติ ซึ่งมาส่งจากมณฑลยโสธรกลับไป ออกจาก
ที่พักแรมเมืองไผทสงฆ์มาตามหนทางทุ่งใหญ่ ถึงบ้านบึงเบ้าที่พักร้อน
เวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๒๐ นาที ระยะทาง ๒๕๒ เส้น แล้วแยกไปทาง
ตำบลวังปลัดลำน้ำมูล ซึ่งเป็นที่มิ่งพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ของเก่าอยู่ในลำน้ำ
มักงมได้เนื่อง ๆ ตอนที่เรียกว่าวังปลัดไปจากบ้านบึงเบ้าระยะทาง ๑๕๐
เส้น วิริงมนนั้นมีคนถือแหลงลงเรือเอาแหลงไปในน้ำ ถ้าแหลง
กระทบของแข็งก็ลงม บางทีก็พบพระพุทธรูปของโบราณ พิศุระหัตถ์
ที่บนตลิ่งริมน้ำซึ่งเป็นทั้งมพระนมพื้นดินสูงเป็นเนิน พอจะเนได้ว่าจะเป็น
ที่มีเจดีย์ฐานอันไคมาแต่เดิม แล้วน้ำก็พัดลงไปจึงมีพระพุทธรูปที่ม
ได้ในลำน้ำตรงนั้น พระพุทธรูปมได้ที่วังปลัดเป็นพระพุทธรูปฝีมือ
ช่างขอมโบราณในสมัยเดียวกันทั้งนั้น (๑) เป็นพระยืนแสดงธรรมจักร
พระหัตถ์ ๑ บ้าง ๒ พระหัตถ์บ้าง เป็นพระนั่งสมาธิบ้าง พอเวลาสาย

(๑) พบพระพุทธรูป ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ สมัยอมรวดี หรืออนุวาร์ปุระ

ประมาณ ๔ โมงเศษกลับมาจากบ้านบุงเบา ลงทางใหญ่ข้ามลำสะเทก
เขตเมืองไผ่ตงส่งกับเมืองพิมายต่อกัน เป็นทุ่งระนามต่อจากทุ่งที่เดิน
มาแล้วเป็นทุ่งใหญ่อันเดียวกัน เวลาหน้า ๆ ท่วม เมื่อถึงฤดูแล้งอย่าง
เวลานี้มีแต่กอหญ้า หนทางเป็นดินแตกกระแหวงเดินลำบากและร้อนจัด
ต่อเมื่อจวนถึงที่พักแรมจึงเห็นหมู่บ้านกระเบื้องนอก ถึงที่พักแรมบ้าน
กระเบื้องนอกเวลาเช้า ๕ โมง ๑๐ นาที ระยะทาง ๙๐ เส้น มีหนองน้ำ
ใหญ่อยู่หน้าที่พัก รวมระยะทางวันนี้ ๔๙๒ เส้น

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าตรู่ออกจากที่พักแรมบ้านกระเบื้อง
นอก มาตามทางทุ่งระนามถึงบ้านนางอที่พักร้อนเวลาเช้าโมงหนึ่ง
๑๕ นาที ระยะทาง ๓๕๐ เส้น นายสองเมืองชาวเมืองโคราชซึ่งออกมา
ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลนี้ ได้รวบรวมเด็กชาวบ้านมาสอนหนังสือเป็น
สำนักเรียนแห่งหนึ่ง มีนักเรียน ๑๒ คน พักกินข้าวเช้าแล้ว เวลาเช้า
๓ โมงออกจากที่พักบ้านนางอมาตามทางทุ่งระนาม ที่ริมหนทาง
มีเนินริมหนองแห่งหนึ่ง มีกองศิลาแลงพอสังเกตได้ว่าเป็นทุ่งของเก่า
แห่งหนึ่ง เรียกว่าอุตตะก หนองฐานศิลาแลงนั้นครู่หนึ่ง แล้ว
ขึ้นระแทะมาตามท้องทุ่งร้อนจัดเต็มที่ ถึงห้วยกะเพราที่พักแรมเวลา
เที่ยง ระยะทาง ๔๐๐ เส้น รวมระยะทางวันนี้ ๗๕๐ เส้น

เวลา ๑๐ ทุ่มขึ้นระแทะออกเดินทางต่อไป การเดินทางบกคราว
นี้ตัวนายขี้ม้า พวกพลไพร่และสิ่งของไปเกวียน วิธีเดินทางเข้าไปเมื่อ
ยังหนาว กลางคืนเวลาตีกราว ๓ ยามให้เกวียนคร้วออกล่วงหน้าไปพวก
หนึ่ง ไปหาข้าวเช้าคอยอยู่ที่ ๆ พักผ่อน พอเช้าขี้ม้ารีบไปให้ถึงที่

พักร้อนและที่พักแรมในตอนเช้าก่อนเที่ยง ตอนบ่ายได้พักม้าแลมีเวลา
เที่ยวเดินดูภูมิลำเนา กระบวนเกวียนบรรทุกของตามไปถึงในเวลาบ่าย
เดินโดยวิธีอย่างว่านทุกวัน ครั้นชากลับเมื่อเช้าแดนมณฑลนครราชสีมา
ตอนนั้นพอเข้าฤดูร้อนก็ร้อนจริงๆ เวลาแดดแรงผู้คนพาหนะเดินทางทน
ไม่ไหว จึงต้องเปลี่ยนเวลาใหม่ พอกินข้าวเย็นแล้วราวเวลายาม ๑
ให้เกวียนล่องหน้าออกเดินกระบวนม้าแลเกวียนตามออกเดินเวลา ๓ ยาม
กับ ๑๐ ทุ้ม ต้องจอดให้น้ำจึงมักประทุทะที่กรมขนส่งสรรพสิทธิทรงทำ
ประทานมาให้ใช้ จนรุ่งสว่างจึงขึ้นม้า

เมืองพิมาย

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ เวลาบ่ายถึงตำบลบ้านดงมีที่พักผ่อน ระยะ
ทาง ๒๗ ๖ เส้น ต่อมาอีก ๑๑ เส้นถึงทางแยกไปบ้านท่าหลวง แวะดู
บ้านท่าหลวงถึงหมู่บ้านเวลาเช้าโมงหนึ่งกับ ๔๐ นาที ระยะทาง ๔๖ เส้น
พักกินข้าวเช้าที่ศาลาการเปรียญวัดบ้านท่าหลวงซึ่งตั้งอยู่ริมนามล เวลา
เช้า ๓ โมงออกจากบ้านท่าหลวง ระยะทาง ๑๒๗ เส้นถึงเมืองพิมาย
หลวงภักดีศรีรัตนเสมา นายอำเภอพิมาย แลกรมการกำนันผู้ใหญ่
บ้านมาคอยรับ

เวลาบ่ายเที่ยวดูประสาทหิน แลถ่ายรูป แล้วไปวัดเดิม^(๑) บิณฑของ
พระพุทธรูป ซึ่งหลวงภักดีศรีรัตนเสมา^(๒) นายอำเภอเมืองพิมาย

(๑) วัดเดิมอยู่ริมปราสาทหิน โบสถ์เป็นแบบวัดหลวงกรุงเก่า เข้าใจว่าเป็น
ของกรมหมื่นเทพพิพิธที่ทวงตัวเป็นเจ้าพิมายสร้างไว้

เรื่องปราสาทหินพิมายนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ใน
นิทานโบราณคดี นิทานที่ ๑๗ เรื่องของโบราณ และฟังค่อนหนังสือเก่าเกี่ยวกับพิมายและ
โบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งกรมศิลปากรจัดพิมพ์

(๒) หลวงภักดีศรีรัตนเสมา (เหม)

เก็บพระเศียรศิวของเก่ามาทำองค์ศิวประกอบขึ้นใหม่ เป็นพระประธาน
ในพระอุโบสถ มีพระสวดชยันโตแลพิณพาทย์ซึ่งรวบรวมมาจากที่ต่างๆ
เป็นหลายวงประโคมขึ้นพร้อมกัน มีราษฎรชาวบ้านมาบิณฑองพระพุท
ธูปถวายเป็นอันมาก

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าราษฎรมีการเลี้ยงพระที่วัดเดิม
เป็นการฉลองพระพุทธรูปที่บิณฑอง แห่สำรับผ่านที่พักรมา กระบวนมี
พิณพาทย์นำ แล้วถึงราษฎรเดินมาเป็นแถว ผู้ที่มีสำรับไปเลี้ยงพระ
ก็ถือสำรับเข้าแถวมา วันนั้นเป็นวันพัก ได้ไปถ่ายรูปประสาธตินอีก
วันหนึ่ง ครั้นเวลาบ่ายไปคุ้ยค้นไทรงาม คือค้นไทรใหญ่ต้นหนึ่งซึ่งราก
กลับเป็นต้นตอๆ ถิ่นไปเป็นพุ่มใหญ่ มีลานไทรร่มไทรกว้างขวางร่มรื่น
อยู่ริมลำน้ำมูล ทนทางจากเมืองประมาณ ๓๐ เส้น คสาขาค้นไทร
งามไม่กว้างใหญ่เหมือนเมื่อได้มาเห็นคราวก่อน เขาว่าตลิ่งฝั่งน้ำพัก
เอาไปเสียบ้าง กลับจากไทรงามแวะที่บ้านนายอำเภอ ท่านั้นผู้ใหญ่
บ้านและพ่อค้ามาหา มีหญิงแก่อายุ ๑๐๐ ปีคนหนึ่ง อายุ ๑๐๖ ปีคน
หนึ่งมาหาด้วย ภรรยานายอำเภอตั้งโรงเรียนผู้หญิงที่บ้าน มีเด็ก
ชาวบ้านได้มาเล่าเรียนมีครูผู้หญิงสอน นักเรียนสัก ๑๑-๑๒ คน

ราษฎรในอำเภอพิมายนี้มีจำนวน ๒๑๘,๕๐๐ คน การทำมาหาเลี้ยง
ชีพมีการทำนาทำไร่แลทำสวนบ้างเล็กน้อย กับมีการตัดไม้ในป่าและ
เกี่ยวแฝกมุงหลังคา ผสมโคกระบือ เลี้ยงไหม และทอผ้าทอเสื้อบ้าง
แลมีพ่อค้าเกวียนเที่ยวค้าขายถึงมณฑลอุดร และอีสาน ไปจากเมือง
พิมายนี้มาก

เวลา ๑๐ โมงออกจากที่พักแรมเมืองพิมาย ออกประตูไชยข้าม
ลำน้ำเค็มผ่านบ้านวังหิน บ้านขี้เหล็ก บ้านลำฉมวก แล้วผ่านบ้านเพ็ด
บ้านหนองใหญ่ บ้านหนองขาม ตำบลหนองพลวง ข้ามลำจ๊กกระลาต
มาถึงที่พักרון ระยะทาง ๕๐๐ เส้น

เขตนครราชสีมา

วันที่ ๗ กุมภาพันธ์ ถึงที่พักרוןลำจ๊กกระลาตเวลาเช้าโมงหนึ่ง
กับ ๕๐ นาที เวลาเช้า ๓ โมง ๒๕ นาที ชนระแแห่ออกจากลำจ๊กกระลาต
เข้าเขตบ้านบุ บ้านหนองพลวง ถึงบ้านหนองซ่องแมว เขตอำเภอก
เมืองพิมายกับอำเภอกกลางต่อกัน แล้วเข้าเขตบ้านหนองอ้ายโยย ถึง
บ้านตุมที่ที่พักแรมหนองบัวเวลาเช้า ๕ โมง ระยะทาง ๒๔๐ เส้น
นายอิมมหาคเล็ก นายอำเภอกกลางมารับ รวมระยะทางวันนี้ ๗๔๐ เส้น

วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ เวลาบ่ายครึ่งออกจากที่พักแรมตำบลหนอง
บัวบ้านตุมมาตามทางโคกเข้าเขตบ้านกรวด บ้านทอก บ้านส้ม บ้านขาม
บ้านมะคัน แล้วถึงบ้านช่องโคกทำช้างข้ามลำที่ที่พักแรมเวลาเช้าโมงครึ่ง
ระยะทาง ๒๒๖ เส้น

เมื่ออยู่ที่เมืองพิมายได้รับท้องตรามหาดไทยว่า มารดาไปกราบ
ถวายบังคมลาจะขึ้นมารับ มีรับสั่งว่าเวลานี้ที่เมืองนครราชสีมากำลัง
เกิดกาฬโรค อย่าไปเลยจะไปเจ็บไข้ แล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้มหาดไทยเชิญกระแสน้ำมาว่า ให้คิกอ่านเงินทางตรงไปสถานีรถไฟ
ที่เดียว อย่าให้ไปแวะค้างคืนที่เมืองนครราชสีมา ด้วยเหตุนี้จึงได้พัก
แรมที่ตำบลท่าช้าง ระยะทางห่างเมืองนครราชสีมาเพียง ๔๕๐ เส้น

กลับกรุงเทพ ฯ

เวลา ๑๐ ทูม ออกจากที่พักแรกท่าบลดำช้างข้ามลำน้ำมูลมาตาม
ทาง พักที่บ้านพระศุภครุหนึ่ง แล้วเดินทางต่อไป

วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าโมงหนึ่งถึงบ้านมะเริง หม่อมเจ้า
บวรเดช ผู้บัญชาการกรมทหารมณฑลนครราชสีมา พระยาสุริย
เดชวิเศษฤทธิ์ ปลัดเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา กับพระว้าไพพงศ์
บริพัตร(๑) เจ้าพนักงานกรมรถไฟมารับถึงกลางทาง ผ่านที่พักแสนสุข
มาถึงสถานีรถไฟเมืองนครราชสีมาเวลาเช้า ๒ โมง ๑๕ นาที ระยะ
ทาง ๔๕๐ เส้น อำมาตย์เอกพระยาภาณุวงศ์แห่งสงคราม ข้าหลวงเทศา
ภิบาลมณฑลนครราชสีมา และข้าราชกรมมณฑลนครราชสีมาที่ไปด้วย
เสร็จแล้ว เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งรถไฟพิเศษเคลื่อนจากสถานีมาถึงแก่งคอย
เวลาเที่ยง ๒๓ นาที เวลาบ่าย ๔ โมง ๕ นาที รถไฟพิเศษถึงสถานี
กรุงเทพฯ เวลาค่ำได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน
เป็นเสร็จการที่ไปมณฑลอุดรและมณฑลอีสาน รวมเวลาตั้งแต่ออกจาก
กรุงเทพฯ จนกลับมาได้ ๕๖ วัน

(๑) พระว้าไพพงศ์บริพัตร (จิตร บุนนาค) ต่อมาเป็นพระยาในนามเดิม

